

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIJ VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
NIZOMIJ NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Ashirboyev Samixon

O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

5111200 – O‘zbek tili va adabiyoti ta‘lim yo‘nalishi
talabalari uchun

TOSHKENT-2011

“O‘zbek dialektologiyasi” bo‘yicha tayyorlangan ushbu metodik qo‘llanma pedagogika oily ta‘lim muassasalarining o‘zbek tili va adabiyoti bakalavriat yo‘nalishi talabalari uchun mo‘ljallangan.

Taqrizchilar: **T.Enazarov**, filologiya fanlari doktori(O‘zMU)
S. Muhamedova, filologiya fanlari doktori (TDPU)

Qo‘llanma Nizomiy nomidagi TDPU Ilmiy Kengashining 2011-yil 31-martdagi yig‘ilishi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

I bo 'lim

Kirish

O'zbek dialektologiyasi o'zbek shevalarini o'rganadigan fandır. Dialektologiya so'zi grek tilidan olingan bo'lib, shevalar, dialektlar va lahjalar to'grisidagi bilim degan ma'noni bildiradi. O'zbek dialektologiyasi o'zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini, uning shakllanish va tarqalishi chegaralarini o'rganadi.

Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy-ma'naviy qadriyatimiz hisoblanadi. Shuning uchun ham uni asrab-avaylash, qadrlash zarur. Bu haqda yurtboshimiz **I.A Karimovning: "Jamiiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhidir"**¹ - degan so'zlarini eslash o'rirlidir.

O'zbeklar hozirgi O'zbekiston Respublikasi, Markaziy Osiyo mamlakatlarida, Afg'oniston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Avstraliya, Xitoy Uyg'uristonida, qisman Mongoliyada va boshqa mamlakatlarda istiqomat qiladilar. Albatta, ularning tili o'zbek tili bo'lsa-da, o'ziga xos mahalliy xususiyatlarga ega. O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishlari bo'lib, uni o'rganish **fan uchun nazariy ahamiyat** kasb etsa, bo'lajak **til va adabiyot o'qituvchisi uchun amaliy ahamiyat**ga molikdir. Bu fanni o'rganishdan maqsad o'zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari – fonetik, leksik, morfologik va qisman sintaktik xususiyatlari haqida talabalarga to'la ma'lumot berishdir. Bu esa quyidagi vazifalarni keltirib chiqaradi:

- talabalarga o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tayanch bilimlarni berish va shu asosda tayanch tushunchalar to'g'risida tasavvur hosil qilish;

- o'zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik qurilishi haqida ma'lumot berish;

- shevalarni o'rganish metodlari to'g'risida tushuncha berish hamda sheva vakillaridan ma'lum bir sheva xususiyatlarini yozib olish malakasini hosil qilishdir

---

¹**Karimov I.A.** Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.- Toshkent: "Ma'naviyat", 2008,63-bet.

Mavzu: O 'zbek dialektologiyasining predmeti, maqsad va vazifalari.

Reja:

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.

2. O 'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.

¹Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.- Toshkent: "Ma'naviyat" , 2008,63-bet.

3. O 'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlar bilan o 'zaro aloqadorliga.

4. O 'zbek shevalarini o 'rganish metodlari.

Matn

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.

O 'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko 'p shevaliligi bilan farqlanadi. O 'tgan tarixiy davr ichida o 'zbek shevalari to 'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrini tushunish va izohlashda **sheva, dialekt, lahja** degan terminlar qo 'llanadiki, ularning lug 'aviy va terminologik ma' nolarini bilish albatta zarurdir.

Sheva forscha **ravish, yo 'sin** degan ma' nolarni bildirib, fanda biror (milliy) tilning

o 'ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan

kichik territoriyaga oid (quyi)qismini anglatadi.

Dialekt so 'zi grekcha bo 'lib, **sheva** degan ma' noni anglatib (aslida **qabila tili** demakdir), aksariyat til xususiyatlari o 'xshash bo 'lgan shevalarni birlashtiradi.

Lahja arabcha so 'z bo 'lib u ham **ravish, tarz, yo 'sin, sheva** ma' nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o 'zbek tilining taraqqiyotida asos bo 'lgan sheva va dialektlarning eng yirik to 'dasini anglatadi.

O 'zbek tili o 'z tarixiy taraqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular quyidagilar:

Qarluq-chigil-uyg 'ur lahjasi. Bu lahja asosan shahar va shahar tipidagi shevalarni va dialektlarni qamrab oladi. Fanda bu lahja qisqacha **qarluq** lahjasi deb ham yuritiladi. Bu lahjaga kirgan shevalarning aksariyati turkiy tillarga xos bo 'lgan singarmonizmni yo 'qotgan. Bundan **shimoliy o 'zbek shevalarigina** mustasnodir.

Qipchoq lahjasi. Bu lahja vakillari O 'zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida yashaydilar.

O 'g 'uz lahjasi. Bu lahja vakillari O 'zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog 'iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako 'l tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog 'istonning Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent qishloqlarida istiqomat qiladilar.

Har bir lahjaning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari V.V. Reshetov klassifikatsiyasida beriladi.

Lahja termini o 'zbek, turk tillarida iste'molda bor, boshqa aksariyat tillar dialektologiyasida **dialekt va sheva** terminlariga ko 'proq murojaat qilinadi.

Dialektologiyada ikki xildagi dialekt to 'grisida ham fikr yuritiladi, ya'ni **mahalliy dialektlar** va **ijtimoiy dialektlar**. **Mahalliy dialekt** umumhalq (milliy) tilining muayyan territoriyaga oid ko 'rinishi, o 'ziga xos namoyon bo 'lishidir. O 'zbek dialektologiyasi mahalliy sheva, dialekt va lahjalarni o 'rganish bilan shugullanadi.

Ijtimoiy dialekt esa mahalliy sheva, dialekt va lahjalardan farq qilgan holda muayyan guruhdagi shaxslarning umumhalq tilidagi so 'zlarga o 'z manfaatlaridan kelib chiqib o 'zgacha ma'no kasb etishlari yoki muayyan soha - kasb-hunar leksikasi, terminologiyasidan faqat shu soha kishilarining o 'zlarigina foydalanishlari asosida vujudga keladi. Ular biror sheva yoki dialekt xususiyatiga ega emas. Ijtimoiy dialektda shevaga oid so 'zlar ham ba'zan qatnashishi mumkin.

O 'zbek dialektologiyasi ijtimoiy dialektni o 'rganmaydi, ijtimoiy qatlamlar tili **sotsiolingvistikaning** ob'ektidir.

2. O 'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.

Prof. E.D.Polivanov "O 'zbek dialektologiyasi va o 'zbek adabiy tili" nomli asarida (1933) o 'tgan asrning birinchi choragidayoq o 'zbek tili o 'zining ko 'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida ma' lumot bergan edi. Keyingi tadqiqotlar buni tasdiqlagan. Uning tub sabablari bir necha omillarga bog 'liqdir. Prof. V.V.Reshetov o 'zbek tili dialektal kartasining rang-barangligini uning

etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi. Tariximizga oid adabiyotlar qadimda turkiy yryg ' va qabilalar miqdori ancha ko 'p bo 'lganligi to 'g 'risida xabar beradi. Ular ichida o 'zbek tili va uning shevalari shakllanishida **qarluq, chigil, uyg 'ur, qipchoq, uyg 'uz urug 'lari, qangli, qatag 'on** ypyg ' va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta rol o 'ynagan.

O 'zbek tili dialektal o 'ziga xosligiga qadimgi ypyg ' va qabilalar tilining turli territoriyada alohida-alohida mustaqil yashashlari muhim ahamiyat kasb etgan. Ijtimoiy hayot tarzi, territorial mustaqilligi, kasb-kori, etnografik xususiyatlari ularning tilida aks etmay qolmas edi va bu holat tilda umumiylikni saqlab qolgan holda, boshqa territoriyada yashovchi o 'zbeklar tilidan ko 'pgina xususiyatlari bilan farqlanishiga olib kelgan, bu esa shevaning o 'ziga xosligini keltirib chiqargan. Sheva va dialekt xususiyatlarining tobora qat' iylashishiga aholi punktlarining bir-biridan uzoq joylashishi muhim rol o 'ynagan. Shu tariqa bir til ichida turli shevalarning shakllanishiga olib kelgan. Tarixchi olim K. Shoniyozovning ko 'rsatishicha, qarluqlar va ularga qon-qardosh bo 'lgan chigil, xalaj qabilalari Ile daryosi havzasida, Sirdaryoning janubiy oqimlari, Isfijobda va Farg 'ona vohasiga tarqalgan keng territoriyada yashaganlar. Turgesh qabilalari ittifoqi Yettisuvni egallagan. 766 yilda bu territoriyalar qarluqlar tomonidan ishg 'ol qilingan. IX-X asrlarda o 'g 'uzlar Sirdaryoning quyi va o 'rta havzalarini hamda Orol bo 'ylarini ishg 'ol qilgan. Qipchoq qabilalari esa,

asosan, Oltoy o'lkasida, Irtish bo'ylarida yashaganlar va keyinchalik ular Sibir, Gurjiston, Volga, Dunay daryolari bo'yleri hamda Markaziy Osiyoga tarqalganlar.

O'zbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolganligiga o'zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy etish boshlagan davrdan boshlab, unga turkiy va eroniy tillarning kuchli ta'siri ham sabab bo'lgan. Jumladan, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o'zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy o'zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg'izistondagi o'zbek shevalariga qirg'iz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o'zbek shevalariga tojik tilining ta'siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o'ziga xoslikni vujudga keltirmoqda.

Avvalgi satrlarda aytilganidek, o'zbek tili yirik uchta lahjani qamrab olgan, lekin har bir lahja orasiga ba'zan qat'iy chegara qo'yib bo'lmaydi, ya'ni aksariyat shevalar ayni bir til qonuniyatlariga amal qilishi mumkin, masalan, singarmonizm har uchala lahjada uchraydi, shuningdek, unilarning birlamchi cho'ziqlilari qarluq va o'g'uz lahjalarida ham qayd qilinadi.

3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlarga aloqadorligi.

O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, avvalo, «**Hozirgi o'zbek tili**» fani nazariy asoslariga tayanadi. Shuningdek, «**Qadimgi turkiy til**», «**O'zbek**

tilining tarixiy grammatikasi», **“O ‘zbek adabiy tili tarixi»** fanlari uchun ham nazariy, ham amaliy asos vazifasini bajaradi. Aksincha, o ‘zbek dialektologiyasi bu fanlarning nazariy va amaliy materiallariga asoslanadi. To ‘g ‘ri, tilshunoslikning bu fanlari o ‘quv rejalarida keyingi kurslardan joy olgan, demak bu fanlar bo ‘yicha nazariy, amaliy ma’ lumotlarni olish o ‘zbek dialektologiyasi bo ‘yicha tegishli mavzularni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qo ‘shimcha ma’ lumotlar olish chog ‘ida o ‘rganib boriladi.

O ‘zbek dialektologiyasi **geografiya** fani bilan uzviy aloqador, ya’ ni har bir sheva haqida ma’ lumot to ‘planganda, shu sheva vakillari joylashgan territoriyaning ko ‘lami, aholining miqdori, shu territoriya iqlimi va boshqa ma’ lumotlar ham to ‘planadi, ya’ ni geografik muhiti ham yoritiladi. Shuningdek, o ‘zbek dialektologiyasi **o ‘zbek xalqi tarixi, adabiyoti, etnografiyasi, san’ ati** fanlarining ma’ lumotlariga ham tayanadi va ular uchun boy material beradi.

O ‘zbek dialektologiyasi o ‘zbek tili va adabiyoti o ‘qituvchisi uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik bo ‘lgan fandır. Bu fan bo ‘yicha olingan nazariy bilimlar keyingi kurslarda o ‘tiladigan fanlarga nazariy asos bo ‘lib xizmat qilsa, ayni zamonda, til va adabiyot o ‘qituvchilarini o ‘zbek shevashunosligi bilimlari bilan qurollantirib, o ‘z faoliyatida dialektal xatolar ustida ishlash uchun amaliy ahamiyat ham kasb etadi, ya’ ni o ‘quvchilarning yozma va og ‘zaki nutqida uchraydigan

dialektal xatolarning manbalarini belgilab, to 'g 'ri yo 'l tutishiga yordam beradi.

4. O 'zbek shevalarini o 'rganish metodlari.

O 'zbek shevalari hozirga qadar o 'zbek adabiy tiliga qiyosan o 'rganib kelindi va bunda **tavsifiy va qiyosiy** metoddan foydalanilgan. Bu metodda shevalarning fonetik, leksik va morfologik xususiyatlari keng miqyosda o 'rganildi hamda boy material to 'plandi. O 'zbek shevalarini o 'rganishda XIX asrning oxirlarida paydo bo 'lgan **qiyosiy - tarixiy metod**dan ham foydalanilgan. Bu metodga ko 'ra o 'zbek shevalari materiallari «Devonu lug 'atit turk», «Qutadg 'u bilig», Alisher Navoiy asarlari tili va boshqa til tarixi manbalari tiliga qiyoslab o 'rganib borilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o 'rinlardagina va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchrab turadi. Shuningdek, o 'zbek dialektlari fonematik tizimini sistem metod orqali o 'rganish ham tajriba qilindi. Jumladan, o 'zbek tilidagi til birliklarini **invariant - variant munosabatida o 'rganish** jarayonida o 'zbek shevalari fonologik tizimi ham sistem jihatdan tahlil qilingan ishlar yuzaga kelmoqda (qarang: Nabieva D. A. O 'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant - variant munosabati. Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati., T. 1998).

Takrorlash uchun savollar:

1. Sheva deb nimaga ataladi?
2. Dialekt deb nimaga ataladi?
3. Lahja deb nimaga aytiladi?

4. O 'zbek shevalarining murakkab tarkibi qaysi omillar bilan

bog 'langan?

5. O 'zbek shevalari qaysi metodlar bilan o 'rganilgan?

6. O 'zbek dialektologiyasi fani qaysi fanlar bilan o 'zaro bog 'langan?

Tayanch tushunchalar:

O 'zbek dialektologiyasi - o 'zbek shevalarini ilmiy ravishda o 'rganadigan fan.

Sheva - o 'zbek tilining kichik territoriyadagi muomala vositasi.

Dialekt - o 'zaro bir - biriga yaqin shevalar tizimi.

Lahja - shakllanishi jihatidan umumiy tarixga ega bo 'lgan dialektlar jami.

Qarluq - chigil - uyg 'ur lahjasi - o 'zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug ' - qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar to 'dasi.

Qipchoq lahjasi - o 'zbek tilining qipchoq urug ' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to 'dasi.

O 'g 'uz lahjasi - o 'zbek tilining o 'g 'uz urug ' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to 'dasi.

Tavsifiy (sinxron) metod - shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

Qiyosiy - tarixiy metod - tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa yondosh tillarga qiyoslab o 'rganish metodi, bu metoddan shevalarni o 'rganishda ham foydalaniladi.

Mavzu: Transkripsiya

Reja:

1. Transkripsiya haqida umumiy ma' lumot.
2. Unli tovushlarda qo 'llaniladigan transkripsion belgilar.
3. Undosh tovushlarda qo 'llaniladigan transkripsion belgilar.
4. Diakritik belgilar.

Matn

1. Transkripsiya haqida umumiy ma' lumot.

Transkripsiya lotincha **qayta yozish** degan ma' noni bildiradi. Transkripsiyaga ta' rif: «Jonli so 'zlashuv tilidagi (shevalardagi) konkret nutq tovushlarini (fonemaning variatsiyalari, variantlari) yozuvda ifodalash uchun qo 'llaniladigan harflar, belgilar sistemasiga transkripsiya deyiladi». Bu ta' rif ayni o 'rinda fonetik transkripsiyani anglatadi, chunki konkret nutq tovushini yozib olishda fonetik transkripsiyadan foydalaniladi.

Transkripsiya qo 'llanish doirasiga ko 'ra ikki xil bo 'ladi:

L Xalqaro transkripsiya. Bu transkripsiya lotin alifbosiga asoslanadi.

2. Milliy transkripsiya. Bu har tilning amalda bo 'lgan yozuv tizimiga asoslanadi. O 'zbek shevalarini yozib olishda qo 'llaniladigan transkripsion tizim professor V.V.Reshetov tomonidan ishlab chiqilgan va u rus alifbosi asosidagi o 'zbek grafikasiga asoslanadi, lekin o 'zbek dialektologlari garchand V.V.Reshetov transkripsiyasiga asoslansalar-da, shevalarni yozib olishda har doim ham unga to 'la rioya qilmaydilar, chunki

shevalardagi tovushlarni belgilashda har bir tadqiqotchi ma' lum darajada erkinlikka erishishlariga ruxsat etiladi.

Transkripsiya til tarixini o 'rganishda ham qo 'llaniladi. Bunda yodgorliklarda u yoki bu tovushning (fonemaning) talaffuz (artikulyatsion - akustik) me' yorini belgilash zaruriyatidan kelib chiqadi.

Transkripsiyani **transliteratsiyadan** farqlash zarur. Transliteratsiya bir tildagi bir yozuv tizimida yozilgan matnlarni ikkinchi yozuv tizimiga ag 'darishni bildiradi, masalan, arab yozuvidagi matnlarni kirilga, kirildan lotin yozuvi asosidagi yangi yozuvga ko 'chirish transliteratsiyadir.

Transkripsiyaning **fonetik va fonematik** turlari ham bor. Fonematik transkripsiya tildagi fonemalarning talaffuz normalarini belgilaydi. Fonetik transkripsiya esa nutqdagi fonemaning variatsiyasi bo 'lgan konkret nutq tovushlarini va ba' zi ishoralarni belgilashda qo 'llanadi.

Translyatsiya tushunchasi ham bor. U bir yozuvdagi matnni ikkinchi yozuvga kom' pyuter vositasida o 'tkazilishini bildiradi.

Albatta, har bir tilda joriy yozuvda bo 'lgan harflar transkripsiya tizimini amalga oshirish uchun etarli bo 'lmaydi. Shu jumladan, joriy o 'zbek alifbosidagi harflar ham o 'zbek shevalarini yozib olishda uning turli fonetik jarayonlarini ko 'rsatish uchun kifoya bo 'lmaydi. Shu tufayli ham mavjud harflarga qo 'shimcha belgilar qo 'yiladi, ba' zan esa boshqa yozuv tizimidan harf qabul qilinadi va hokazo. Demak, sheva materiallarini yozib olish chog 'ida har bir dialektolog ijodiy yondoshish imkoniyatiga ega bo 'ladi.

2. **Unli tovushlarni ifodalashda qo 'llaniladigan transkripsion belgilar.** Unli tovushlar barcha tillarda ham ko 'p qirrali bo 'lib, u o 'zbek shevalarida ayniqsa fiziologik jihatdan rang-barangdir. Unlilarni ifodalashda o 'zbek dialektologiyasida quyidagi belgilardan foydalaniladi:

a(a) - umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi. Singarmonizmni saqlagan o 'zbek shevalarida qo 'llanadi: **ana, ata, bala.**

ə(ə) - aksariyat turkiy tillarda qo 'llanadi va old qator, qo 'yi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi: **əkə, ənə. йəshə.** Bu unli barcha o 'zbek shevalarida qo 'llanadi.

ɔ(ɔ) - orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qo 'llanadi: **ɔl, ɔsh, bɔl.**

e(e) - old qator, o 'rta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi, barcha o 'zbek shevalarida qo 'llanadi: **el. bel, йel, kel. .**

и(и) - old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho 'ziqroq talaffuz qilinadi. Barcha o 'zbek shevalarida mavjud: **ish, tul** (Buxoro). **bil** (Farg 'ona)

ы(ы) - orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho 'ziqroq talaffuz qilinadi: **qыз, qыйьq** Bu unli syngarmonizmli o 'zbek shevalarida talaffuzda bor.

ь(ь) - indifferent, shahar shevalarida tarixan **и** va **ы** unlilarining birlashishi (konvergentsiyasi) natijasida hosil bo 'lgan tovushni ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda **и** unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadigan tovushni bildiradi,

old qator, yuqori-tor, lablanmagan. Shahar shevalarida: *bardъ, kьrgъn*; singarmonizimli shevalarda: *keldъ, йettъ bьr*.

Ь(ь) - **ы** unlisining qisqa talaffuz qilinadigan varianti, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, faqat singarmonizimli shevalarda qo 'llanadi: *bardъ, tьg 'ьn, bьqъn*.

У(у) - orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, barcha o 'zbek shevalarida qo 'llanadi: *by, yl, yn*.

У(у) - old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, singarmonizimli shevalarda va singarmonizmni yo 'qotgan Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo 'llanadi: *kyl, bygyн, tyn*.

О(о) – orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi. Barcha o 'zbek shevalarida talaffuzda bor: *ot* (adabiy orf. o 't), *qol* (adabiy orf. qo 'l). *oq* (adabiy orf. o 'q), *toq* (adabiy orf. to 'q).

Ө(ө) - old qator. yuqori tor, lablangan unlini ifoda qiladi: *bөл* (moq), *kөл, һөнәр* (hunar), *bөldъ* (adabiy orf. bo 'ldi). Singarmonizimli o 'zbek shevalarida va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo 'llanadi.

Е(е) - tadqiqotchilarning ko 'rsatishicha, Xorazm, Iqon, Qarnoq, Namangan shevalarida uchraydi va ə va e unlilariga ancha yaqin turadigan unlini ifoda qiladi, old qator, o'rtta-keng, lablanmagan: *ke(l)* - Iqon. *ge/* Xorazm. Bu ma' lumot ko 'rsatilgan shevalarda o 'z kuchini yo 'qotmoqda, faqat Namangan shevalarida saqlanib qolmoqda: *ne me(nima), qe ne qe(qanaqa), Helmaxon ertə mən kemедъ* (Halimaxon erta bilan kelmadi)

3. Undosh tovushlarda qo 'llaniladigan; transkripsion belgilar.

Undosh tovushlarni ifodalashda asosan joriy alifbodagi undosh harflardan foydalaniladi. Shunga qaramasdan, ayrim undoshlarni farqlash va o 'ziga xosligini belgilashda transkripsion belgilar qo 'llaniladi. Ular quyidagilarda ko 'rinadi:

й – lotin alifbosidagi **y** undoshi o 'rnida qo 'llanadi:

сүйүнч, күйүнчәк

дж(dj) – qorishiq portlovchi tovushni ifodalaydi.

н - sonor, burun tovushini bildiradi, adabiy orfogrifiyasi - **ng**.

v - lab-tish tovushini ifoda qiladi.

w - lab-lab tovushini ifodalaydi cyw, qywmaq kabi so 'zlarda qo 'llanadi.

ф - lab-tish tovushi uchun qo 'llanadi va asosan o 'zlashgan so 'zlarda uchraydi.

f - lab-lab tovushini ifoda qiladi, aksariyat o 'rinlarda turkiy taqlidiy so 'zlarda qo 'llanadi.

Undoshlar transkripsiyasidagi bu belgilar juda ham qat'iy emas.

Diakritik belgilar.

: (ikki nuqta) - tovushning cho 'ziqligini bildiradi.

' (akut) - belgining o 'ng tomoniga qo 'yilsa, palatalizatsiyani, chap tomoniga qo 'yilsa velyarizatsiyani bildiradi.

> va < - bir tovushning ikkinchisiga o'rtishini ko'rsatadi.

|| - ikki tovush yoki so'zning parallel qo'llanishiga ishora qiladi.

( ) - qavs ichidagi harf ba'zan nutqda talaffuz qilinmasligini bildiradi.

[ ] - katta qavs matndagi bo'shlik, so'z, transkripsiya qilingan so'zlarni ajratib ko'rsatishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Transkripsiya deb nimaga ataladi?
2. Transliteratsiya deb nimaga ataladi?
3. Old qator unilarni ifodalashda qaysi belgilar qo'llanadi?
4. Orqa qator unilarni ifodalashda qaysi belgilardan foydalaniladi?
5. Undoshlarni farqlashda qaysi harflar olinadi?
6. Diakritik belgilar deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Velyarizatsiya - undoshlarning qattiqlashishi.

Diakritik belgi - harflarga qo'shimcha ravishda qo'yiladigan belgilar, ishoralar.

Dialektolog - shevashunos, shevani o'rganuvchi olim.

Indifferent - oraliq tovush.

Palatalizatsiya - undoshlarning yumshoqlashishi.

Transkripsiya - yozuvning maxsus turi.

Transliteratsiya - matnni bir yozuv tizimidan ikkinchisiga ko'chirish, masalan, kirildan lotinga.

Transkripsion belgi - har bir nutq tovushi uchun qoʻllaniladigan harf.

Fonetik transkripsiya - konkret nutq tovushlarini ifodalaydigan ishoralar tizimi.

Fonematik transkripsiya - tildagi fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi.

Mavzu: Lingvistik geografiya.

Reja:

1. Lingvistik geografiya tushunchasi va uning mohiyati.
2. Lingvistik geografiya tamoyillari.
3. Oʻzbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi.

1. Lingvistik geografiya tushunchasi va uning mohiyati.

Bu termin **lingvistika** - tilshunoslik va **geografiya** kabi qismlardan iborat boʻlib,

umuman sheva xususiyatlarini maxsus belgilar va raqamlar vositasida

karta (xarita)da, aks ettirish bilan shugʻullanadigan dialektologiyaning

bir boʻlimidir, boshqacha aytganda, shevalarga xos boʻlgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada koʻrsatishdir.

Lingvistik geografiya shevalarni oʻrganishning bir metodi hamdir.

Lingvistik geografiyani qoʻllash orqali shevalardagi izoglossalar

belgilanadi. **Izoglossa** lotincha **izo** - teng, **glossa** - til degan

ma' nolarni bildiradi va bir dialekt yoki lahja doirasidagi yoki bir til, qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar o 'xshashlik darajasiga ko 'ra shartli belgilarda turli ranglardan foydalangan holda xaritada belgilab chiqiladi.

2. **Lingvistik geografiya tamoyillari.** Lingvistik geografiya o 'ta ahamiyatli soha bo 'lib, har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, o 'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug 'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada avvalo o 'rganilayotgan shevaning aholi georafiyasini aks ettiruvchi xaritasi uchun asos bo 'ladigan kontur xarita olinadi va aholi punktlari raqamlari belgalab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko 'rsatuvchi chiziqlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo 'yash texnikasi belgilab olinadi.

3. **O 'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi.** Bu soha o 'tgan asrlarda Evropada yaxshi rivojlangan. XIX asrda fransuz dialektologi Jyul' Jil' eron butun Fransiyani velosipedda aylanib chiqib, Fransuz tilining dialektal atlasini yaratgan. O 'zbekistonda ham dialektologik atlas yaratish ishi ancha rivojlangan. Bu sohada

Sh.Shoabdurahmonov, Q.Muhammadjonov, A.Jo 'raev, A.Shermatov, Y.Ibrohimov, N,Murodova, Z. Ibrohimovalarning tadqiqotlari mavjud. Akademik Sh. Shoabdurahmonov O 'zbekistonda birinchi bo 'lib shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi. Professorlar Q. Muhammadjonov shimoliy o 'zbek shevalarini, A.Shermatov Quyi Qashqadaryo shevalarini, Y.Ibrohimov va Z. Ibrohimovalar esa Orol bo 'yi o 'zbek shevalarini, N. Murodova Navoiy viloyati shevalarini kartalashtirgan.

Takrorlash uchun savollar:

Lingvistik geografiya nima?

O 'zbek shevalari atlasida deganda nimani tushunasiz?

O 'zbek shevalari kimlar tomonidan kartalashtirilgan?

Tayanch tushunchalar:

Atlas - sheva, dialekt, lahjalarni turli ranglar va shartli belgilarda yaxlit idrok etish uchun xizmat qiladigan o 'quv quroli.

Izoglossa - til, sheva faktlarining teng kelish holatlari.

Lingvistik geografiya - o 'zbek shevalarini o 'rganishning bir metodi, shevalardagi til faktlarini maxsus o 'rganadigan soha.

Mavzu: O 'zbek shevalarining fonetik xususiyatlari

Reja:

1. O 'zbek shevalarining unli va undoshlar tizimi.
2. Fonetik qonuniyatlar.

1. Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси
2. Ўғуз лаҳжаси
3. Қипчоқ лаҳжаси

Matn

O 'zbek shevalarining murakkab tarkibga egaligi avvalo ularning fonetik jihatdan rang-barangligi tufaylidir. O 'zbek shevalari unli va undoshlar miqdori va sifati, fonetik qonuniyatlar, fonetik jarayonlarning o 'ziga xosligi jihatidan o 'zaro farqlanadi va ular bir-biri bilan o 'xshashliklarga ham ega bo 'ladi.

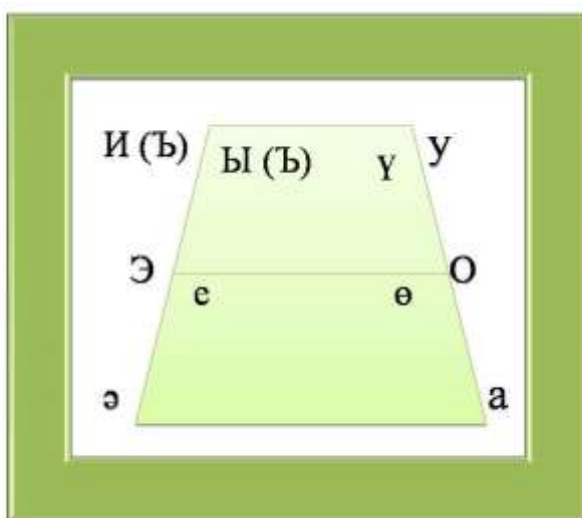
1. Unli va undoshlar tizimi.

O 'zbek shevalaridagi unli va undosh tovushlarning miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, chunki

dialektologik ishlarda unli fonemalar haqida fikr yuritilganda, ularning soni 18 tagacha etadi, degan ma'lumotlar beriladi. Aslida shevalar fonetikasi o'rganilar ekan, ulardagi fonemalar emas, balki konkret nutq tovushlari e'tiborga olinishi lozimligini qayd qilish o'rinli bo'ladi.

Unlilar tizimi(vokalizm). Qarluq-chigil-uygur lahjasiga kirgan dialekt va shevalarda 6tadan 10tagacha unli tovush bor. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda 6ta, singarmonizmli shevalarda esa 9-11ta unli qo'llanadi. Toshkent shevalarida **ъ, е, э, ɔ, о, у**, Samarqand shevasida **ъ, е, э, а, о, у** unlilari qo'llangan bo'lsa, Qo'qon, Marg'ilon, Chust, Qarshi, Sariosiyo kabi shevalarda ɔ unlisi bilan birgalikda а unlisi ham uchraydi. Shimoliy o'zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram) 11 ta **(а, е, э, и, ъ, ы, ь, о, ɵ, у, ʏ)** unli mavjud. Qipchoq va o'g'uz lahjasidagi shevalarda ham 11ta unli tovush qayd qilinadi.

Unlilarning joylashish tartibi:

Undoshlar tizimi (konsonantizm) haqida. O'zbek shevalaridagi sof turkiy so'zlarda **b(б), p(п), v(в), m(м), t(т), d(д), s(с), ch(ч), dj(дж), sh(ш), n(н), l(л), r(р), й, k(к), g(г), ң, x, q(к), h(х)** undoshlari doim iste' molda bor. O'zlashgan so'zlarda **ц** undoshi **s(ts)** bilan, **j** (sirgaluvchi) undoshi **dj** kabi talaffuz qilinadi. **ф** undoshi undov va taklidiy so'zlarda aynan talaffuz etiladi, o'zlashgan so'zlarda esa **p**, ba'zan **b** undoshiga moyil talaffuz qilinadi. **h** undoshi aksariyat shevalarda **x** undoshi fiziologik tabiatiga moslashadi, lekin shimoliy o'zbek shevalarida, qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forscha so'zlardagi shu tillarga xos bo'lgan undoshlar shevalarda o'zbek tili artikulyatsion-akustik xususiyatlariga moslashgan.

2. Fonetik qonuniyatlar. Singarmonizm. Singarmonizm lotincha unilarning uyg'unlashuvi demakdir. Taniqli tilshunos I.A.Bogoroditskiyning fikriga ko'ra, singarmonizm unilar uyg'unligi, lekin qisman undoshlarga ham taalluqlidir. Singarmonizm qonuni ikki sifat ko'rinishiga ega:

1. Lingval yoki palatal (tanglay) singarmonizmi. Bu qonuniyatga ko'ra, **so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unilar qatnashgan bo'lsa, keyingi bo'g'inlarda ham old qator unilar ishtirok etadi, so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator unilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarda ham orqa qator unilar qatnashadi.** Bu qonuniyat faqat shahar va shahar tipidagi shevalarda amal qilmaydi, ya'ni so'zning dastlabki bo'g'inida **a, y, o, ы(ь)** unilaridan biri

qatnashsa, keyingi bo 'g 'inlarda ham shu unlilar keladi va so 'zda **q, g ' , x** chuqur til orqa undoshlari ishtirok qilishi mumkin, aksincha so 'zning dastlabki bo 'g 'inida **ə, e, и(ъ), ө, ʏ** unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo 'g 'inlarda ham shu unlilar keladi, bunda **k, g** undoshlari kelishi ham mumkin.

2. **Labial singarmonizm.** Bu qonuniyat aksariyat turkiy tillarda amal qiladi, ayniqsa, qirg 'iz tilining «temir qonuni» hisoblanadi. U o 'zbek tili va uning shevalarida qisman amal qiladi. Bu qonuniyatga ko 'ra, **so 'zning dastlabki bo 'g 'inida old qator lablangan unli ishtirok etsa, keyingi bo 'g 'inlarda ham old qator lablangan unli qatnashadi, aksincha, so 'zning dastlabki bo 'g 'inida lablangan orqa qator unli ishtirok etsa, keyingi bo 'g 'inlarda ham orqa qator lablangan unli qatnashadi.** O 'zbek shevalarida lab ohang qonuni so 'zlarning dastlabki ikki bo 'g 'inida qayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va to 'rtinchi bo 'g 'inlarda siyrak uchraydi: **сүһүнч' , көгүндъ.** Namangan shevasida **boluptu, көгүптү** va boshqalar.

Shevalarda ayrim yuklamalar, qo 'shimchalar singarmonizmga bo 'ysunmasligi mumkin. Masalan: qipchoq shevalarida **barag 'ай** (bora qol), **keləg 'ай** (kela qol) –**g 'ай** affiksining varianti bo 'lmaganligi uchun u singarmonizmga bo 'sunmaydi va h.k. Buning o 'ziga xos qonuniyatlari bor. Singarmonizm qonuniyati ayni zamonda unlilar assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi.

Umlaut. Bu qonuniyat fanda unlilarning regressiv assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi. Bu qonuniyatga ko 'ra,

affiksdagi old qator unlisi asosdagi (u aksariyat hollarda bir bo 'g 'inli bo 'ladi) orqa qator unlisini o 'z xarakteriga moslashtirib oladi: **son** – **sənə**, **йosh** – **йəshə**. Bu qonuniyat Namangan, O 'sh shevalarida, qisman o 'zbek adabiy tilida qayd qilinadi. Namangan shevalaridan misollar; **мол** – **мәлм**, **сәл** – **сәлш**, **пәк** – **пәкь**, **тәй** - **тәйь**.

Assimilyatsiya. Odatda assimilyatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko 'proq undoshlar bilan bog 'liq fonetik qonuniyatdir. Assimilyatsiya dastlab progressiv va regressiv assimilyatsiyaga, so 'ng to 'liq va to 'liqsiz assimilyatsiyaga bo 'linadi. Progressiv assimilyatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o 'ziga singdirsa, regressiv assimilyatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o 'ziga o 'xshatadi. To 'liq assimilyatsiyada o 'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushuniladi. Misollar: **олъ** (ad. opф. *oldi*, *Qarshi*, *Shahrisabz sh.*), **суvvъ** (*suvni-Toshk.*), **boddъ** (*bo 'ldi - Shahrisabz*). To 'liqsiz assimilyatsiyada tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlarga ko 'ra qisman o 'xshab ketishi mumkin: **oshgan** - **əshkən**, **ishga** || **ьshkə** (*Tosh.*), **bъzdъ** (*bizni//bizning-Toshk. vil. va boshq.*), **өzъmmən** (o 'zimdan –Xorazm.) To 'liq regressiv assimilyatsiya: **gərgəmmə(n)** (*Xorazm*). **əlḥs** (*atlas-Samarqand*)

Dissimilyatsiya. so 'z tarkibidaga undoshlarning boshqa tovush ta' sirisiz tovush variantiga ega bo 'lishi dissimilyatsiyadir:

zarar

-

zəlar, devor – devɔl, ənjəl - ənjir,

Sandhi. Bunda ikki so 'zning talaffuzi jarayonida oldinga so 'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so 'z) tovushga moslashadi: *mag 'an ber || mag 'amber* yoki dastlabki so 'zning oxirgi tovushi (keyingi so 'z unli bilan boshlansa) jaranglashadi: *bəlak adam || bəlagadam, hayron bo 'ldim - həurət bolləm.*

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg 'aluvchi variantiga ega bo 'lishi spirantizatsiyadir: *yubordi//djuvərdь (qipchoq), sabr qildi//savьr qьldь(Xorazm).*

Spontan o 'zgarishlar (jaranglashish). U biror tovush ta' sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog 'liqdir: *сүйәg* (Namangan), *g 'arg 'a* (qipchoq),

Metateza: qipchoq shevalarida: *pəyrat//faryod, qoнshi//qo 'shni, qurmьsqa* (qumursqa).

Reduksiya: *k(ь)sh(ь), ket(ь)vur, Shər(ь)p*

Eliziya: *bo:səн(l), be:səн(r).*

Unlilarning orttirilishi: qipchoq shev. *ьлай* (loy), *ларь* (lof).

Undoshlarning orttirilishi: *хайvan* (ayvon), *devchar* (duchor-qipch.), *нейчə* (necha).

Unlilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik cho 'ziqliklari.

Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so 'zlarning birinchi bo 'g 'inida unlilar cho 'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho 'ziqlik boshqa tovush ta' sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog 'liqdir. Unlilarning

bunday cho 'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o 'zbek shevalarida saqlanib qolgan: **tu:sh, a:d, ba:sh, dy:z. di:rgъ** va boshqalar. Aslida bu kabi unlilar cho 'ziqligi qadimgi turkiy tilda urg 'uning dastlabki bo 'g 'iniga tushishi xususiyati bilan bog 'langan. Bunday cho 'ziqlik birlamchi cho 'ziqlik deyiladi.

Xorazm shevalarida birlamchi cho 'ziq unlilar so 'zning birinchi bo 'g 'inida qayd qilinsa, shimoliy o 'zbek shevalarida keyngi bo 'g 'inlarda ham uchraydi: **ықа:п, тьпа:q, hala:g' ь.**

Xorazm shevalarida birlamchi cho 'ziq unlilar faqat ot turkumi so 'zlarida qo' llansa, shimoliy o 'zbek o' g' uz shevalarida ot, sifat, fe' l, ravish turkumiga oid so' zlarida ham uchraydi: **ti:sh, байа:g' ь, ty:shtъ.**

Yondosh kelgan undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho 'zilishi mumkin: **sandy:, o rt ɔ:** (*Toshk.o 'rtoq*) **bo:(bo 'l), a:(ol - shim.o 'z. shev.),** Namangan shevalarida; **te:məs(tegmas), la:l:(laylak.** Bunday cho 'ziqlik ikkilamchi cho 'ziqlik deyiladi.

Emfatik cho 'ziqlik hozirgi-kelasi zamon fe' llarida uchraydi, ya' ni bu fe' l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko 'rsatkichi - ə va boshqa shakllarda ishtirok etgan ə unlisi odatdagidan ko 'ra cho 'ziq (ikkilangan cho 'ziqlik) talaffuz qilinadi yoki uning bo 'lishsiz shaklida «y» undoshi tushib qolishi ham mumkin va bo 'lishsizlik affiksidagi ə unlisi ham ikkilangan cho 'ziqlikka ega bo 'ladi: **бълмә::йтма::**

(*bilmayman*), *bo:mə::dʲ* (*bo 'lmaydi*), *mə: ətmə::mə* (*men aytmayman*), *sə: bilmə::sə:* (*san bilmaysan*)

Diftonglar. O 'zbek shevalarida diftong, ya' ni talaffuzda tovush ekskursiyasida boshqa tovush (o 'zbek tilida i, y tovushlari) unsurlari va to 'xtam hamda rekursiyada asosiy tovush (e/i) talaffuzi saqlanishi diftongdir. Qipchoq shevalarida bu fonetik hodisa keng tarqalgan: *ʲekʲnchʲ, ʲeshkʲ, : ʲekʲ.*

Kontrast (juft) unlilar: singarmonizmni saqlagan o 'zbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega bo 'ladi. Ular quyidagilar: **и - ы, ь - ъ, ɵ - о, ʏ - у, а / ɔ - ə.** Bundan faqat **e(e)** unlisigina mustasno.

Tovush mosligi. O 'zbek shevalaridagi so 'zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko 'zga tashlanadiki, bir so 'z ayni ma' nosini saqlagan holda ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin u ma' noning mosligiga putur etkazmaydi: *toppʲʹ* (*Toshkent*) - *doppʲʹ* (*ad.til*), *kel* (*ad.til*) - *gʻal* (*Xorazm*), *tog 'rʲ* (*Toshkent*) - *do:rʲ* (*Xorazm*), *yo 'l* (*Toshk.*) - *djo 'l* (*qipchoq*), *shu* (*ad. til*)- *sho* (*qipchoq*), *bədanə* (*Turkiston*)- *bedana* (*ad. til*) Bu kabi so 'zlardagi **t/d, k/g** undoshlari mosligi namoyon bo 'ladi. Bu, ayniqsa, arab tilidan o 'zlashgan so 'zlarda o 'ziga xos xususiyatga ega bo 'ladi. Arab tilidagi ayn harfi bilan ifoda etiladigan tovush **g ' undoshiga mos keladi: ʃg 'ʃt, shʲg 'ʲr** (*soat, she' r. Toshk.*).

Takrorlash uchun savollar:

1. Qarluq - chigil - uyg 'ur lahjasidagi shevalarda qaysi unlilar qatnashgan?

2. Qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?
3. O 'g 'uz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini ko 'rsatib bering.
4. O 'zbek shevalaridagi unlilar qanday xususiyatlarga ega?
5. Singarmonizm nima, uning qanday turlari bor?
6. Umlaut qanday xususiyatga ega?
7. Unli va undoshlar bilan bog 'liq yana qanday qonuniyatlarni bilasiz?
8. Unlilar cho 'ziqligining qanday sifat turlari bor?
9. Diftong va diftongoid nima?
10. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar:

Vokalizm - unlilar tizimi.

Konsonantizm - undoshlar.

Fonetik qonuniyat - o 'zbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bog 'liq holda yuz beradigan fonetik hodisalar.

Singarmonizm - unlilar uyg 'unligi.

Lingvial singarmonizm - old qator va orqa qator unlilar uyg 'unligi.

Labial singarmonizm - lablangan unlilar uyg 'unligi.

Assimilyatsiya - unli va undoshlarning o 'xshab ketishi yoki bir-birlariga singishi.

Dissimilyatsiya - undosh tovushlardagi noo 'xshashlik

Unlilar cho 'ziqligi- unlilarning boshqa tovush ta' sirida va uing ta' sirisiz cho 'zilishi.

Diftong va diftongoid - bir tovushda ikkinchi bir tovush ekskursiyasining bo'lishi.

Kontrast unli - old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra zidlangan unlilar.

Tovush mosligi - so'z ma'nosiga putur etkazmaydigan tovush o'z gachaliklari.

***Mavzu:* O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlari.**

Reja:

1. O'zbek shevalarida grammatik son va egalik kategoriyasi.
2. O'zbek shevalarida kelishik kategoriyasi.
3. O'zbek shevalarida fe'l shakllari.

Matn

O'zbek shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida to'la ma'lumot berish qiyin, lekin bu masalalarning eng umumlashadigan, tadqiqot ob'ektini o'rganishga asos bo'ladigan o'rinlarini qayd qilish mumkin. O'zbek adabiy tilidagi so'z turkumlari, gap bo'laklari shevalarda alohida xususiyatga ega emas, balki uning ichki shakl va kategoriyalari, yozib olingan matnlarning sintaksisi haqida fikr yuritish mumkin.

Grammatik son kategoriyasi. Sof ko'plik ma'nosini ifodalashda shevalarda -
lar//lär//nar//när//nä//är//ar//ə//lə//la//där//dar//tar//tä
r kabi ko'plik qo'shimchalari qo'llanadi.

O 'zbek shevalari uchun **-lar** arxi variant hisoblanadi va u barcha o 'zbek shevalarida qo 'llanadi. **-la** affiksi Toshkent shahar va Xorazm shevalarida faol qo 'llanadi: *йла* (uylar), *қойъйла* (qo 'yinglar) *гылла* (gullar) *гылла//гылла* (kunlar). **-на** affiksi Namangan shevasida qayd qilinadi: *уйъна* (uyinglar), *қойъйна* (qo 'yinglar). **-la** varianti esa Xorazm shevalarida uchraydi: *қызла* (qizlar), *ула* (ular). **-ə//ər** affiksi shahar va shahar tipidagi shevalarida qo 'llanadi: *бъза* (bizlar)// *бъзэр* (bizlar). Qipchoq shevalarida: *джызымнар/ /mehmannar,* *джыгъттар/ /ойындар,* O 'zbek tlining Qorabuloq, Iqon shevalarida qo 'sh ko 'plik shakli qo 'llanadi: *bylalar* (aunan *bu+lar+lar*)

-lar affiksi va uning variantlari Toshkent, Farg 'ona va Xorazm shevalarida **xurmat** ma' nosini ham ifodalaydi.

Ayrim shevalarda ko 'plikning jamlik turini ifodalovchi maxsus affikslar ham bor, masalan, Toshkent dialekti shevalarida **-lug**, affiksi *oz*, *ой kabi* so 'zlarga qo 'shilib, ko 'plik. jamlik ma' nolarini anglatgan: *ozlugъ*, (*o 'zlari*), *ойlugъ(uylari)*; **-gъ** affiksi shaxsga oid so 'zlarga qo 'shilib jamlik ma' nosini anglatadi: *эйтгъла// адатгъла keldъла*. Bu o 'rinda oyisi, adasi va boshqa kishilar birgalikda tushuniladi.

Egalik qo 'shimchalari. Bu kategoriyaning ma' nolari ham adabiy tildagi ma' nolarga muvofiq keladi. Farq faqat egalik qo 'shimchalarining ko 'p variantli bo 'lishidadir.

I shaxs birligida: **-m//ъm//ьm//ym//ym.**

I shaxs ko 'plikda: *-mъz//mъz(s)// -ъmъz//ъmъz(s), -ymъz//ymъz(s), -vyz//vyzə;*

II shaxs birligida: *-н//ън//ьн//ун//үн*

II shaxs ko 'pligida: *-нъz//нъz(s), -ънъz//ънъz(s), -унъz//унъz(s), -и:z, ъ:йъ, -(ъ)нъ//-(ъ)нъla.*

III shaxs birlik va ko 'pligida *-ъ//ъ -sъ//sъ.*

Egalik affikslari variantlarining bunday shakllari singarmonizmning palatal va labial turlari qonuniyatlari to 'la saklangan o 'rinlarda qayd qilinadi, lekin shevalarda ma' lum qonuniyat bilan bog 'lash mumkin bo 'lmagan xususiyatlari ham uchraydi. Masalan, Toshkent shevasida I shaxs ko 'pligida *-vyz/vyzə* II shaxs ko 'pligida *-ъ:z/ъйъz/йъ* kabi shakllar qatnashadi: *кътъръvyz//кътъръйъz// кътъръйъ*

Kelishik kategoriyasi. Ma' lumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida 7ta kelishik shakli bo 'lgan, hozirgi o 'zbek adabiy tilida 6ta kelishik shakli qo 'llanadi. O 'zbek shevalarida esa ba' zan bu raqam 4tagacha tushishi mumkin. Faqat «j»lovchi hamda shimoliy o 'zbek shevalaridagina 6(olti)ta kelishik shakli iste' molda bor. O 'g 'uz, Toshkent, Farg 'ona shevalarida 5(beshta)ta kelishik qo 'llanadi, ya' ni qaratqich va tushum kelishiklari bir ko 'rsatkich bilan ifodalanadi. Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning «й»lovchi shevalarida 4(to 'rt)ta kelishik qayd qilinadi, ya' ni qaratqich va tushum kelishiklari bitta ko 'rsatkich bilan, jo 'nalish va o 'rin-payt kelishigi ham bitta ko 'rsatkich bilan ifoda qilinadi. O 'zbek shevalarida kelishik qo 'shimchalarining quyidagi variantlari qayd qilinadi:

Bosh kelishik: Ko 'rsatkichi yo 'q

Qaratqich kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi:

-пъң//пъң: *епәпъң, атапъң* (qirchoq shev.)

-ъң//ъң:

көръң (ko 'rning) *тойъ//атъң* (otning) *bashъ* (qirchoq)

-пүң//пүң: *опүң//үйпүң* (qirchoq)

-үң//үң:

көзүң (ko 'zning) *qorachig 'i//tynүң* (tunning) *qaraңъсь* (shim.o 'zb. shev.)

-dъң//dъң: *бъzdъң//olardъң* (qirchoq)

-dүң//dүң: *qойdүң//көzdүң* (qirchoq)

-tъң//tъң: *attъң//кәtәхъң* (qirchoq)

Tushum kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi:

-пъ//пъ affiksi barcha shevalarda qo 'llana oladi: *әlmәпъ* (Toshk.), *сүвпъ* (qirchoq).

-ъ affiksi Qorako 'l va Olot shevalarida amalda bor: *и:shъ qьl* (ishni qil), *сөzъ* (so 'zni) *бъlтәсәң гәръртә*.

-ny//ny affiksi Qorabuloq, Mankent shevalarida uchraydi: *qozyny* (qo 'zini), *tylykyny* (tylkini).

-dъ//dъ//tъ//tъ affiksi barcha singlarmonizmli shevalarda qo 'llanadi: *tavdъ* (tog 'ni), *джъgittәrdъ* (yigitlarni), *attъ* (otni), *тәnәtkәshтъ* (mehnatkashni).

Aksariyat shevalarda tushum kelishigi affiksidagi **n** undoshi kuchli assimilyatsiyaga uchraydi. Bu ayniqsa Toshkent shevasida yaqqol ko 'rinadi: *qollъ* (qo 'lni), *bәshshъ* (boshni).

Jo 'nalish kelishigida quyidagi affikslar ishtirok etadi:

- **gә//kә//qә//g 'a.** Singarmonizmni yo 'qotgan shevalarda **-gә//kә** affiksi qo 'llanadi: *ъshkә*, *yügә*; **g 'a//qә**

affiksi singarmonizmli shevalarda orqa qator unlilar kelgan negizlarga qo 'shiladi: *oqyshqa, dalag 'a*.

-a//ə affiksi o 'g 'uz guruh shevalarda va shimoliy o 'zbek shevalarida qo 'llanadi: *qo'ltma* (qo 'limga), *g'yllərə* (gullarga).

-na//nə, -ña//ñə affikslari o 'g 'uz shevalarida va keyingisi qisman Qarshi shevasida uchraydi: *xurmayña* (xurmaga), *əz'ñə* (o'ziga), *əlnə* (qo'liga), *qo'lna* (qo'liga)). Jo'nalish kelishigi affikslari 4 kelishikli shevalarda o 'rin-payt kelishigi ma' nosida qo 'llanadi.

O 'rin-payt kelishigida: - **da//də//tə//ta** affiksi qatnashadi. **-də//tə** affiksi barcha shevalarda, **-da//ta** affiksi esa singarmonizmli shevalarda keladi: *ʔshətə* (ishda), *qo 'lyla* (qo 'lida), *и:ch'ndə* (ichida), *shy ortal'qta* (shu orada)

Chiqish kelishigida 4 toifa affikslar ishtirok etadi: 1. **-dən//dan/ /tən/ /tan;** 2. **-nən//nan;** 3. **-d'ən//d'ən//t'ən//t'ən;** 4. **-dyn//d'ntyn//t'yn.** **-dən// tən** affiksi affiksi barcha shevalarda qo 'llana oladi, boshqalari esa singarmonizmli shevalarga xosdir: *ɛttən, səndən* (Toshk.) *йапрақъдан, maxlyqtan, s'ut'ch'd'ən, ashxanad'ən, tarast'ən, Ch'ngətt'ən, y'ud'yn, boy'dyn, əz'ñən, boy'u'ñan.*

«J»lovchi shevalarda egalik va kelishik affikslari o 'rtasida keladigan interkalyar «n» tovushining kelishi ham kuzatiladi: *qollar'nda, səz'ndə əz'ndə va b.*

O 'zbek shevalarida ot, sifat, fe' I turkumlarida shevalarning xususiyatlarini ko 'rsatadigan so 'z shakllari ham bor. Ular quyidagilar: erkalash-kichraytirish ifodalovchi - **cha** affiksi shimoliy o 'zbek shevalarida qo 'llanmaydi, - **джон** affiksi Farg 'ona vodiysi shevalarida erkaklar ismiga

qo 'shilib, hurmat ma' nosini ifodalasa, Xorazm shevalarida **-джан** shaklida qizlar (ayollar) ismlariga qo 'shiladi. **-хон** affiksi Toshkent, Farg 'ona vodiysida erkaklar ismlariga qo 'shilganda, hurmat, nasl-nasabga aloqadorlik mazmunini ifoda qiladi. Xorazmda esa erkaklarga hurmat ifodalash uchun **-бай** affiksidan foydalaniladi. Qipchoq lahjasining aksariyat shevalarida va shimoliy o 'zbek shevalarida sifatlardagi belgining kamligi **-ləγ(v)//lay (v)** affiksi bilan ifoda qilinadi: aqlay (oqroq), kəkləγ (ko'kroq).

Fe' I shakllari (tuslanish).

O 'zbek shevalaridagi tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslari) uch tipi quyidagi shakllarga ega:

I tip tuslovchilar

I shaxs - ***m//ъm//ьm//um//ym -k//q.-mъz, -u::й, -vuz//uvuz//u:z***

II shaxs -н//ън//ьн//ун//үн -нъz//нъz,ънъz//ьнъz//унъz//үнъz -йи::z, -йә, -zлә, -ңлә//ңла

III shaxs --- ---

II tip tuslovchilar

I shaxs ***-mə(n)//ma(n) -mъz//mъz//s/pъz//pъz//s -ymъz//ymъz/s***

II shaxs ***-sə(n)//sa(n) -sъz//sъz//s +lə(r)//la(r), -s, -sъh***

III shaxs ***-- (-dъ//dъ) -- (-dъ//dъ)+la(r)//lə(r)***

III tip tuslovchilar

I shaxs - ай(ьп)//әй(ъп) - айық//әйтк. -ъйлу, -
и:йк/ы:йқ

- айльқ//әйлък, -йпү:, -әлъ//аль

II shaxs -гъп//къп//г 'ъп//қъп -ъң//ьң, -ъңлар//ьңлар, -
йб//йла,

III shaxs - съп//сьп//sun//съ//сь//SU//SY -
съп//сьп. -syn//syn

Fe' Ining funksional formalari

Sifatdosh shakllari:

- r//ur//yr//ar//ar; - аджәк;

-мъsh//мъsh//mүsh//mysh;

-gәn//kәn//g 'an//qan//an//әn;

-dъйәn, -йткәn, -dog 'on;

-g 'yсь//gүсь. -adjaq//әджәк. -ась/әсь;

Ravishdosh shakllari:

-ә//а//й, -р//b, -ъb//ьb(p), -yb//үb, -үр//ур;

-g 'аль//gәлъ//qаль//kәli;

-gүnchә//kүnchә//g 'yncha//qyncha;

-g 'ach//gәch//qach//kәch;

-gәпъ//qәпъ//kәni//g 'апъ;

Harakat nomi shakllari:

-тәq // маq // тәк, -sh //ъsh //ъsh//ysh//үsh. - v/yv

/үv;

Fe' I zamonlari bilan bog 'liq shakllar.

O 'tgan va kelasi zamon fe' llarining hosil qilinishi bo 'yicha shevalar bir-biridan jiddiy farq qilmaydi. Ma' lumki, bunday fe' llar ravishdosh va sifatdosh shakllari va tuslovchi affikslarning qo 'shilishidan hosil bo 'ladi. Hozirgi zamon fe' llarida tuslovchi affiksdan oldin qo 'llanadigan zamon ko 'rsatkichlari shevalarda turlicha bo 'ladi. Shu bilan birgalikda, bu qo 'shimchalar qo 'shilganda, turli fonetik o 'zgarishlar bo 'ladi va bu holat shevani adabiy tildan ba' zan kuchli farqlanishga olib keladi.]

Misollar. **O 'tgan zamon** shakli tuslanishi: *джарқатман //джарқансан/ /джарқан; джарқаттмыс-/ /джарқансыс/ джарқан.* Bo 'lishsizshakli: *джарраг 'атман/ джарраг 'ансан-/джарраг 'ан; джарраг 'аттмыс/ джарраг 'ансыс/ джарраг 'ан.*

Toshkent sh.: *барғатман /барғансан/барған; барғатмуз (ә)/барғансылә /барғашған.* Fonetik o 'zgarishlar. ayniqsa, murakkablik o 'tgan zamon fe' llarida yorqinroq ko 'rinadi: Qirchoq shevalarida: *kelъvedъm//kelъvedъң/kelъvedъ; kelъvedъk/ /kelvedъk/ /kelъvedъңъz/ /kelvedъңъz/ /kelъvedъ/ /kelvedъ.* Xorazm sh.: *баръвәдъm/ /баръвәдъң/ /баръвәдъ; баръвәдъk/ /баръвәдъңъz/ /баръвәдъңлә/баръвәдълә.* Toshkent sh.: *баръвәдъm/баръвәдъң /баръвәдъ,баръвәдъй/баръвәдъ:z/ /баръвәдъйлә/баръвәдъшывдъ.*

Hozirgi zamon fe' llarida tuslovchi affiksdan oldin qo 'llanadigan zamon ko 'rsatkichlari shevalarda turlicha

bo 'ladi. Toshkent shevasida - **ʋt** (keyingi «t» undoshi regressiv assimilyatsiyaga uchraydi), Buxoro shevalarida - эр, "дж" lovchi shevalarda **-джатыр, -vatыр**, Xorazm shevalarida **-yatыр**, Qorabuloq shevasida **-айт/ /əйт (barайтма/ /barайтса/ /barайттъ; қылайтмыс/ /қылайтсылар/ /қылайттъ**. Toshkent sh.: **б̣rṿmṃn/ б̣rṿsṣn/ /б̣rṿттъ; б̣rṿmṃз (ə) //б̣rṿsṣз// б̣ṛъshṿттъ**.

So 'z yasalishi. So 'z yasalishida ham o 'ziga xos xususiyatlar ko 'zga tashlanadi. O 'zbek adabiy tilidagi so 'z yasovchi affikslar shevalarda rang-barang fonetik variantlarda uchraydi. Shu bilan birga shevalarning bevosita o 'ziga xos yasovchi affikslari ham mavjud. Ayrim namunalar: **-al/ə** (Xorazm): **saral** (sargay), **azal** (ozay), **kəpəl** (ko 'pay), **-doн**: **axshamadoн** (tungacha), **gechadoн** (kechgacha), **-mək** (Andijon, Farg 'ona): **kokmək** (ko 'kat), **-chьq** (Andijon): **toychьq** (to 'ycha) va boshqalar.

Takrorlash uchun savollar:

1. O 'zbek shevalaridagi morfologik o 'ziga xos xususiyatlar qaysi turkum va kategoriyalarda namoyon bo 'ladi?

2. Ko 'plik affiksining adabiy tildan farq qiladigan o 'rinlarini aytib bera olasizmi?

3. Egalik affikslaridagi adabiy tildan farq qiladigan o 'rinlarni aytib bera olasizmi?

4. Turlovchi affikslarning qo 'llanish doirasini ko 'rsatib bera olasizmi?

5. Qaysi shevalar besh kelishikli, qaysilari to'rt kelishikli?
6. Shevalardagi tuslovchi affikslarning tiplarini aytib bera olasizmi?
7. Sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarining hosil qilinishini izohlab bering.

Mavzu: O'zbek shevalarining sintaksisi.

Reja:

1. Shevalarda so'z birikmasi va izofali birikmalar.
2. Sheva matnlarida gaplarning aks etishi.

Matn

O'zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari kam o'rganilgan. YU. Ju-manazarovning o'g'uz shevalari sintaktik xususiyatlarini yoritgan monografik tadqiqotidan boshqa jiddiy ishlar hali matbuot yuzini ko'rgan yo'q. Ushbu leksiya matnida e'lon qilingan sheva materiallari asosida yuqorida qo'yilgan masalalarni yoritishga harakat qilamiz. Avvalta' kildaganimizdek o'zbek shevalarining o'ziga xos xususiyatlari, asosan, fonetika, leksika va morfologiyada namoyon bo'ladi. Sintaksis esa hozirgi adabiy tilning so'zlashuv shaklini ko'proq aks ettiradi. Bu ayniqsa, savol-javoblardan iborat matnlarda ko'proq ko'zga tashlanadi. Xalq shevalaridan yozib olingan ertak, lapar va boshqa janrdagi matnlarda ko'proq adabiy tilga xos bo'lgan xususiyatlar aks etgan.

1. **So 'z birikmalari.** Shevalarda so 'z birikmalarining barcha turlari qayd qilinadi.

Bitishuv: ...dəstəxəndə *yetməsh xəl əvqət təyyər bopť* (toshk).

Boshqaruv: Mən *xəssəmtť əp chьqьy* (toshk). Pəs-pəs *tamdьn qar йavar.* (turk) *Nan chьg 'ardь* («дж» lovchi sheva)

Moslashuv: Həsəndьң atasь байlardьң qoluda navcha bob өtkən (qatag 'an shevasi). Sag 'chь *kьйьk shax əkkə deptь* (turk).

Shevalardan yozib olingan matnlarda turkiy izofalar keng qo 'llangan:

Miymanarg 'a adras kərpə tashladь. (Qatagan) *Səmt' z qoy qьmmat oladь* (iqon). Lekin forsiy va arabiy izofalar kam qo 'llanadi. Bunday iboralar tojik va o 'zbek xalqlari aralash yashagan joylardagi aholi nutqida uchrashi mumkin.

2. Sheva matnlarida ko 'proq sodda gaplar qo 'llangan. Shunday bo 'lsa-da, sodda gaplarni har doim ham chegaralab olish qiyin. Sheva matnlarida ayniqsa gap bo 'laklari inversiyasi ko 'p qayd qilinadi: **Вър күн бьz kelduk Həsən джайьг 'а. Сонра мен oturdum чай ьchьp** (samarq).

Matnlarda ko 'chirma gaplar faol qo 'llangan: **Кәл айттькь: -пьтә berəsən?**

...йетьp айттькь komьssarg 'а: - бьzlər пьтә gunah qьldьq?

Matnlarda qo 'llangan qo 'shma gaplar ham murakkab xarakterga ega emas: **Вър күн 4 кьshь tuz: qoyьp**

отъръshgәнәкән, tuzɔ:gә бър kottә lәylә:(k) ъльпъртъ (toshk.). Qɔzъ бѣйъ kutъp отъrәvursъn, endъgъ gәppъ бѣйдән eshътън, (toshk.).

Gaplarda kirish so 'zlar ko 'p qayd qilinadi: әнъ shuytur, Hәsән Qайqъ ertәdән kechkәchәй mъйнәt qыр... (Qatag 'an). Undalmalar qo 'llangan: E, tәxsъr, әxъr бъzzъ бър pъrъmъz bogән (toshk) va k.o.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalarning sintaktik xususiyati deganda nimani tushunasiz?
2. Yozib olingan matnlardan qanday sintaktik hodisalarni qayd qilishingiz mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Gap - fikrni ifoda qiluvchi eng kichik til va nutq birligi.

So 'z birikmasi - ikki mustaqil so 'zning o 'zaro aloqaga kirishuvi.

Bitishuv - ikki mustaqil so 'zning grammatik ko 'rsatkichlarsiz birikuvi.

Boshqaruv - hokim so 'zning talabiga ko 'ra tobe so 'zning tushum va vositali kelishiklarda hamda ko 'makchilar bilan qo 'llanishi asosida aloqaga kirishuvi.

Moslashuv - qaratqich va qaralmish munosabati.

Inversiya - gap bo 'laklarining odatdagi tartibining buzilishi va uning gap bo 'laklarining gapdagi mavqeiga ta' sir etmasligi.

Mavzu. O 'zbek shevalari leksikasi.

Reja:

1. O 'zbek shevalarining lug 'at tarkibi.
2. Shevalarga xos bo 'lgan so 'zlarning semantik xususiyatlari.

Matn

1. O 'zbek shevalarining lug 'at tarkibi.

O 'zbek shevalari o 'zbek tilining mahalliy ko 'rinishi sifatida undagi bo 'lgan aksariyat qatlamlarni o 'zida birlashtiradi, binobarin, o 'zbek tili lug 'at qatlamlari quyidagicha bo 'ladi:

1. Umumturkiy so 'zlar.
2. O 'zlashgan so 'zlar:
  - arab tilidan o 'zlashgan so 'zlar;
  - forsiy tillardan o 'zlashgan so 'zlar;
  - rus tili va u orqali o 'zlashgan so 'zlar.
3. O 'zbek tili sharoitida yaratilgan so 'zlar.
4. Shevalarning maxsys so 'zlari.

Umumturkiy so 'zlar aksariyat turkiy tillarda va shevalarda qo 'llanadi hamda ular o 'zbek shevalarida adabiy tildagi talaffuzini saqlashi ham mumkin yoki kuchli va kuchsiz fonetik o 'zgarishga uchrashi ham mumkin. Bunga **yer/djer, ish/is, bash/bas** kabi va boshqa turli sohalarga oid/ so 'zlar taalluqlidir. Shevalar lug 'at tarkibining salmoqli qismini umumturkiy so 'zlar tashkil etadi.

Arab, fors-tojik rus tilidan o 'zlashgan so 'zlar shevalarda, asosan, fonetik qulaylashtirilgan holda iste' molda bo 'ladi. Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni ko 'rsatadiki, shevalar

lug 'at tarkibida forscha-tojikcha so 'zlar ko 'proq, arabcha so 'zlar unga nisbatan kamroq, ruscha-baynalmilal so 'zlar juda kam uchraydi, bu esa bunday so 'zlarning o 'zlashish jarayoni ko 'prok vaqt talab qilishi bilan bog 'liq ekanini ko 'rsatadi.

O 'zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turkiy va turkiy bo 'lmagan til unsurlari negizida yangi so 'zlar ham yasalgan. Bu ayniqsa, fan-texnika, bozor iqtisodi bilan bog 'liq so 'z va terminlarning yasashida ko 'rinadi. Ularning asosiy qismi boshqa tillarga, lekin yasovchi unsuri (elemetlari) o 'zbek tiliga oid bo 'ladi va u yasama so 'z o 'zbek tilidagina qo 'llanadi, masalan, *ishxona, bizneschi, tasvirchi* va boshqalar. Bular, albatta, shevalarda ham ayrim fonetik o 'zgarishlar bilan qo 'llanadi va sheva mulki bo 'lib qoladi. Shevalarning maxsus so 'zlarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

1. O 'zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd

qilinadagan so 'zlar. Bunday so 'zlar badiiy adabiyotlarda sheva

koloritini berish jarayonidagina qo 'llanadi. Bu toifaga aksariyat hollarda qarindosh-urug 'chilikka oid so 'zlarni kiritish mumkin:

gəʻlʻn

бъйъ - kelin oyi, **паг 'ачь** - tog 'a, **əchə** - эйъ, **damad** - рəchчə. Shuningdek, boshqa tildan o 'zlashgan so 'zlarning shevada ko 'chma ma' no kasb etishi ham shevaga xos so 'zlarni tashkil etadi: **vəj** - narsa, predmet (aslida vaj-aytilgan

so 'z), **zat** - narsa (aslida kelib chiqishi ma' nosida), **kasa**-piyola (aslida *kosa* ovqat qo 'yiladigan idish) va h.o.

2. Kuchli fonetik o 'zgarishga uchragan so 'zlar:

xor.**дышан** - tashqari,
shim.o 'z. shev.yorpaq-tuproq, qipch.**qьx** - qirq va boshqalar.

Shevalardagi so 'zlarning o 'ziga xos ma' no munosabatlarini quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

a) ayni bir predmet va tushunchalar shevalarda turli so 'zlar bilan yuritiladi:

chəqəlb: (Tosh) - **byvək** (Farg) - **bala** (Shim. o 'zb.sh.).

tyxym (Tosh) – **məйək** («J»l) - **йьтырта** (Xor).

og 'ьr (Tosh) - **kəlb** (Shim.o 'zb.sh.) - **so:qь** (Xor).

chyməlb (Tosh) – **morchə**(Sam) - **qarəndja** (Xor).

chopchəй (Tosh) – **mətəl** (Sam) – **ertəй** (Xor).

b) ayni bir so 'z shevalarda turlicha ma' noga ega bo 'ladi:

shətb - Toshkentda arava kismi nomi, Farg 'onada narvon;

byvb - Toshkentda ota va onaning onasi, Farg 'onada ona ma' nosida.

pəshshə - Toshkentda chaqmaydigan hashorat, Farg 'ona va shimoliy o 'zbek shevalarida chaqadigan hashorat.

B) narsa va buyumlar ayni bir vazifani bajarsa-da, ularning nimadan yasalganligi va harakat natijasiga ko 'ra turlicha nomlanishi mumkin:

nənpər - qush va parranda patidan yasaladi (Sam);

chəkьch - yog 'och va simdan yasalib, urish, yassilash ma' nosini ifoda qiladi (Tosh);

дукъ - duk-duk taqlidiy so 'zidan olingan (shim.o 'zb.shev).

Shuningdek ayrim sheva vakillari ayni bir predmetni ifodalashda turli tushunchalardan kelib chiqishlari asosida nomlashlari mumkin: **түһнәк** (shim.uzb.shev) // **дү:һнәк** (Xor) - **sapcha//chapcha** («J»lovchi), bu endigina palakda paydo bo 'lgan, pishmagan qovunni bildiradi. Birinchi so 'z **tugmoq** tushunchasidan kelib chiqqan, 2-si esa **sop, ushlar** mumkin bo 'lgan predmet tushunchasi bilan bog 'liq.

O 'zbek shevalaridagi barcha leksik o 'ziga xosliklarni o 'rganish lug 'at boyligimizni, til imkoniyatlarimizni kengaytirishimizga yordam beradi va shuning uchun adabiy tilga bunday so 'zlarni qabul qilib borish zarur.

O 'zbek shevalariga xos so 'zlarni **jargon** va **argolar**dan farqlash lozim, dialektal so 'zlar barcha sheva vakillari uchun tushunarli bo 'ladi. Jargonlar va argolar esa dialektal xarakterga ega bo 'lmaydi, balki ma' lum ijtimoiy guruh yoki bir toifa kishilar uchungina tushunarli bo 'ladi. Masalan, savdogarlar tilida **кө' къ** (dollar), yallachilar tilida **ɔtar** (to 'y), **һәкән** (pul) va h.o.

Takrorlash uchun savollar:

1. O 'zbek shevalarining lug 'at tarkibi deganda nimani tushunasiz?

2. O 'zbek shevalaridagi dialektal so 'zlar fonetik xususiyatlariga ko 'ra qanday guruhlarga bo 'linadi?

3. Dialektal so 'zlarni ma' no xususiyatlariga ko 'ra qanday guruhlash mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Dialektal so 'z - ma' lum shevagagina xos bo 'lgan so 'z.

Shevalarning lug 'at tarkibi - ma' lum bir shevadagi barcha so 'zlar yig 'indisisi.

Jargon - ijtimoiy guruhlarning o 'ziga xos so 'zlari. Masalan, tartibot, savdo xodimlari.

Leksik qatlam - tildagi (shevadagi) tub va o 'zlashgan so 'zlarning guruhlari.

Mavzu: O 'zbek adabiy tili va dialektlar.

Reja:

1. Adabiy tilning ta' rifi.
2. Adabiy tilning og 'zaki va yozma shakllari.
3. Adabiy til va tayanch dialekt.
4. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Matn

1. ***Adabiy tilning ta' rifi.*** Ma' lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo 'lib, u me' yorlashgan yoki me' yorlashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi ta' rifni berish mumkin; «Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik-fonematik va grammatik jihatdan muayyan qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, so 'z ustalari tomonidan sayqal berilgan milliy tilning yuqori bosqichidir». O 'zbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

2. Adabiy tilning og 'zaki va yozma shakllari.

O 'zbek adabiy tili ikki shaklda bo 'ladi: og 'zaki va yozma. Og 'zaki adabiy til orfoepik me' yorlarga bo 'ysundiriladi. Og 'zaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega bo 'lgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, o 'qish — o 'qitish ishlari, ommaviy majlislarda qo 'llanadi. Yozma adabiy til esa orfografik qoidalar asosida shakllantiriladi va orfografiya qoidalari joriy o 'zbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy-an' anaviy, ramziy va boshqalar.

3. Adabiy tilning tayanch dialekti.

Har bir adabiy til o 'zining tayanch dialektiga ega bo 'ladi. To 'g 'ri, o 'zbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ma' lum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, ya' ni o 'zbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik. grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o 'sha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo 'lib, u doimo rivojlanishda, o 'zgarishda bo 'ladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog 'liq ravishda taraqqiy etib boradi, aksincha, adabiy til o 'zining tayanch dialektiga ega bo 'lmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqan til fanda «o 'lik til» degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida «o 'lik tillar» mavjudligi haqida ma' lumotlar ko 'p.

O 'zbek adabiy tili shartli ravishda **fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa**

Farg 'ona dialektiga tayanadi. Ma' lumki, Toshkent shevalari 6 ta unlili (u, o, ə, e, Ъ, ɔ) dialektdir. Farg 'ona dialektidagi so 'z shakllari, xususan, fe' l shakllari asosan o 'zbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bog 'lab qo 'yish juda ham to 'g 'ri emas, balki o 'zbek adabiy tili shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu ma' noda shevalar adabiy tilning boyish manbai bo 'lib qoladi.

4. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarning aks etishi dialektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham *fonetik dialektizm, morfologik dialektizm va leksik dialektizm* turlariga ega.

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir. Masalan, *on əkkъ/ikki* (Marg 'ilon), *gəldъ/keldi* (Xorazm).

Morfologik dialektizm. Badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qo 'llanishidir. Masalan, *Shorda qoʻy (shu erga qoy. Xorazm).*

Leksik dialektizm. Shevaga oid so 'zlarning badiiy asarlarda qo 'llanishidir. Masalan, *nerə*(qayerga, Xorazm), *ръsək*(paxsa, Turkiston)

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyliklarining qayta ishlangan ko 'rinishidir. Shu jarayonda badiiy so 'z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlari o 'tadigan

shevaga murojaat qilishlari e'tirof etilgan. Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adiblarga mahalliy kechinmalarni ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi.

Badiiy adabiyotda adib dialektizmlardan ikki o' rinda foydalanadi, ya'ni dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko' rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida hamda adabiy tilda sinonimi bo' limgan so' zlarni majburan qo' llaydi. Hatto butun boshli badiiy asarda mahalliy sharoit, mahalliy mentalitetni, ruhiyatni ifodalashda to' lig' icha sheva xususiyatlaridan foydalangan holda tasvirlaydi. Bunga J.Sharipovning "Xorazm", Tog' aymurodning "Otamdan qolgan dalalar" asarlarini keltirish mumkin.

Shuni ta'kidlash lozimki, dialektlar adabiy tilning boyishi uchun tabiiy manbalardan biri bo' lib qoladi. Dialektizmlar dastlab adabiy tilga singib ketish jarayoni qiyin kechadi, lekin badiiy adabiyotning ta'sirchan kuchi orqali bir asarda qo' llangan dialektizm keyingi asarlarga o' tadi va shu tariqa umumxalq mulkiga aylanadi va shu tariqa adabiy tilda o' zlashib ketishi mumkin

Takrorlash uchun savollar:

1. Adabiy til deb nimaga ataladi?
2. Adabiy tilning yozma va og' zaki shakllariga qanday izoh berasiz?
3. Tayanch dialekt tushunchasiga izoh bering.
4. Dialektizm deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Adabiy til - me'yorlashgan til.

Adabiy tilning shakllari - adabiy tilning yozma va og 'zaki shakllari.

Tayanch dialekt - adabiy tilga biror jihatdan, ya' ni fonetik yoki morfologik jihatdan asos bo 'ladigan dialekt, sheva.

O 'lik til - muomaladan chiqqan til.

Mustaqil o 'rganish uchun mavzu

O 'zbek tilining dialektal bo 'linishi (O 'zbek shevalarining tasnifi).

Reja:

1. O 'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.
2. K.K.Yudaxin, E.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov tasniflari.
3. O 'zbek: dialektologlari.

Matn

1. O 'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari. O 'zbek shevalari asosan 20-30 yillardan boshlab, ilmiy asosda urganila boshlandi va uning dastlabki tasniflari paydo bula boshladi. Inkilobgacha bo 'lgan davrda V.Nalivkin, M.Nalivkina, A.Starchevskiy, A.Vishnegorskiy, Z.Alekseev, N.Ostroumov, T.Giyosbekovlar jonli til faktlari asosida o 'zbek tili lug 'ati, qisman fonetik va morfologik

xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar. Ularni sof dialektologik ishlar deb ham, adabiy til faktlari deb ham qarash qiyin, lekin inqilobdan keyingi yillarda o'zbek adabiy tiliga asos bo'ladigan sheva va dialektlarni aniqlash, milliy tilning imkoniyatlarini belgilash shiori bilan o'zbek shevalari keng miqyosda o'rganila boshlandi. Shu jarayonda o'zbek shevalari tasnif qilindi.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir necha tamoyillardan foydalaniladi. Ular quyidagilar:

- o'zbek (turkiy) tiliga xos bo'lgan unli va undosh tovushlarning mavjudligi yoki amalda bo'lishi;

- ma'lum fonetik qonuniyatlarga amal qilishi, jumladan singarmonizim va umlaut.

- tarixiy qatlamga oid leksik birliklarning miqdori, o'zlashgan qatlam so'zlarining ishtiroki.

- o'zbek shevalariga qarindosh va qarindosh bo'lmagan til va shevalarning ta'siri.

- shevaning asosiy xususiyatini belgilovchi xarakterga ega bo'lgan tovush yoki fonemaning tarqalish darajasi.

-so 'zning fonetik strukturasi va boshqalar.

O 'zbek shevalarini tasnif qilishda bir qator olimlar qatnashgan. O 'zbek shevalarini professor I.I.Zarubin tasnif qilishga harakat qilgan va uning Xiva, Farg 'ona, Toshkent va Samarqand-Buxoro kabi to 'rt gypyxga bo 'linishini ta' kidlaydi, lekin ularga xos bo 'lgan asosiy tamoyillarni bayon qilmaydi va hatto «j»lovchi va shimoliy o 'zbek shevalari uning e' tiboridan chetda qoladi.

2. O 'zbek shevalari tasnifi. O 'zbek shevalarini dastlab professor K. K.Yudaxin tasnif qilishga musharraf bo 'ldi. U o 'zbek shevalarining tojik tili bilan munosabati va singarmonizmni saqlash darajasiga qo 'ra tasnif qilib, 4 ta guruhni belgilaydi:

- asl turkiy tovush tizimi va singarmonizmni saqlagan o 'zbek shevalari;

- o 'z tovush tarkibini qisman o 'zgartirgan, singarmonizmni yo 'qotgan shevalar;

- eron tili unlilar tizimini saqlagan o 'zbek shevalari;

- o 'zbek va tojik tillarida so 'zlashadigan tojik shevalari.

K.K.Yudaxin o 'zbek shevalari bilan mukammalroq tanishib, uni 5 guruhga - Toshkent, Farg 'ona, qipchoq, Xeva va shimoliy o 'zbek shevalariga ajratadi.

O 'zbek shevalarini o 'rganish va ilmiy asosda tasnif qilishda professor E.D.Polivanovning ulug ' xizmatlari bor. U

o 'zbek tili va shevalari bo 'yicha 250 dan ortiq nomda yirik asarlar va ilmiy ishlarni yaratgan. Hozirgi kunda uning 150 dan oshiq ishlari e' lon qilingan. Professor E.D.Polivanov o 'zbek shevalari bo 'yicha «O 'zbek dialektologiyasi va o 'zbek adabiy tili» (1933y.), «Toshkent shevasining tovush tizimi» (1922 y.), «O 'zbek tilining singarmonizmni yo 'qotgan shevalari namunalari» (1928 y.) kabi ishlari mavjud.

Professor E.D.Polivanov o 'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Keyingi davr dialektologlari E.D.Polivanov o 'zbek shevalarini tasnif qilishda 2 tamoyilni – birinchisi - metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) va ikkinchisi - gibridizatsiya (qardosh bo 'lmagan tillarning aralashuvi)ni hisobga olgan holda tasnif qilgan degan fikrni ilgari suradilar. Bu e' tibordan chetda qoladigan fikr emas, lekin E.D.Polivanov tasnifini metisatsiya va gibridizatsiya bilan bog 'lab qo 'yish mumkin emas, balki E.D.Polivanov turkiy tillar, o 'zbek tili va uning eroniy tillar bilan munosabati kabi holatlarni hisobga olgan. Aslida, u deyarli barcha o 'zbek shevalarini o 'rganib chiqib, uning taraqqiyot tarixi, urug ', qabila davri xususiyatlarining saqlanib qolishi nuqtai nazardan shevalarni tasnif qiladi hamda o 'zbek tili tarkibida uch yirik lahja mavjudligini belgilab beradi:

1. **Chig 'atoy lahjasi.** Bu lahjani 7 tipga ajratadi: 1. Samarqand-Buxoro, 2. Toshkent, 3. Qo 'qon-Marg 'ilon, 4. Andijon-Shahrixon, 5. Namangan guruh shevalari, 6. Shimoliy o 'zbek shahar

shevalari,

7.

Shimoliy o'zbek qishloq shevalari.

2. **Qipchoq lahjasi.** Uni bir necha tipga ajratadi: 1. O'rta Xorazm

(Gurlan, Bog'ot, Shobboz) shevalari, 2. «A»lovchi qozoq-nayman, Farg'ona-Qoraqalpoq shevalari. 3. Qurama shevalari, 4. Shimoliy o'zbek (So'zoq Cho'laqo'rg'on), 5. O'rta o'zbek (qipchoq) shevalari va janubiy o'zbek shevalari (laqay, Afg'onistondagi qipchoq-o'zbek shevalari).

3. **O'g'uz lahjasi.** U 2 tipdagi shevalarni o'z ichiga oladi:

1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Xazorasp, Yangiariq)

shevalari. 2. Shimoliy o'g'uz guruh, (Iqon, Qorabuloq) shevalari.

Chig'atoy lahjasiga qarashli, ayniqsa, Samarqand-Buxoro shevalarini kuchli eronlashgan shevalar deb hisoblaydi.

Professor **Fozi Olim** tasnifi. U shevalarni leksik, morfologik va fonetik xususiyatlariga ko'ra tasnif qilish lozimligini uqtirgan holda shevalarni 1) o'zbek-qipchoq, 2) turk-barlos, 3) Xiva-Urganch lahjalariga ajratadi.

O'zbek-qipchoq lahjasini qirq, jaloyir-laqay, qipchoq, Gurlan; **turk-barlos** lahjasini Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan; **Xiva-Urganch** lahjasini Xiva, qarluq guruhlariga ajratadi.

Professor **A.K.Borovkov** tasnifi. A.K.Borovkov shevalarning fonetik xususiyatlarini hisobga olib, dastlab «a»lovchi va «ɔ»

lovchi shevalarni farqlaydi. «**ɔ**» lovchi shevalarga Toshkent, Xonobod, Xos, Taqachi, Yangiyo 'l, shevalarini; «**a**»lovchi shevalarni esa o 'z navbatida «**y**»lovchi va «**j**»lovchi shevalarga ajratadi. «**y**»lovchilarga Chimkent, Mankent, Turkiston; «**j**»lovchilarga Shimoliy Xorazm, Surxondaryo, Samarqand viloyati qishloq shevalari kiritiladi.

A.K.Borovkov o 'zbek tili shevalarining tarixiy taraqqiyotini hisobga olib, uni yana 4 dialektga ajratishni tavsiya qiladi:

1.O 'rta o 'zbek dialekti. Uni ikki guruhga - 1) O 'rta O 'zbekiston

shevalari: Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg 'ona va boshqalar; 2)

Shimoliy o 'zbek shevalari: Chimkent, Sayram, Jambul, Marki va boshqalar.

2. Shayboniy o 'zbek yoki «**дж**»lovchi dialekti.

Bunga Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron vodiysi, Shimoliy Xorazm va Farg 'ona vodiysidagi «**j**»lovchi shevalarni kiritadi

3. Janubiy Xorazm dialekti. Bunga Xonqa, Xazorasp, Shovot, Yangiariq, Gazovot, Sho 'raxon kabi shevalarni kiritadi.

4. Alohida gruppaga shevalarga 1) Qorabuloq, Iqon, Mankent; 2)

umlautli shevalarga (Namangan)ni kiritadi.

Professor **V.V.Reshetov** tasnifi (tasnif to 'liq keltirilmoqda).

Hozirgi O‘zbekiston territoriyasida mavjud bo‘lgan o‘ziga xos etnogenetik protsess hamda qardosh va qardosh bo‘lmagan xalqlar tilining bir-biriga ta'siri o‘zbek tilining juda murakkab dialekt kompleksini vujudga keltirdi. Tarixiy-lingvistik jihatdan bu kompleks uchta komponentdan iborat:

1) shimoli-garbiy gruppaga – o‘zbek tilining qipchoq lahjasi. Bu gruppaga o‘zbek tilining qipchoq shevalari; territorial yondosh qozoq, qirg‘iz va qoraqalpoq tillari kiradi.

2) janubi-g‘arbiy gruppaga – o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi. Bu gruppaga territorial yondosh turkman tili taalluqlidir.

3) janubi-sharqiy gruppaga - bu gruppaga qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasini tashkil qiluvchi ko‘pchilik o‘zbek shahar shevalari, hozirgi o‘zbek adabiy tili va eski o‘zbek tili; qardosh turkiy tillardan esa yangi uyg‘ur tillari kiradi. Mazkur lahjaga kiruvchi shevalarning ko‘pchiligi uchun shu narsa xarakterliki, ular tojik tili bilan juda qadimdan aloqador.

Bundan ko‘rinadiki, o‘zbek tilining dialekt kompleksi haqiqatan ham murakkab bo‘lib, u O‘rta Osiyo va Qozog‘iston territoriyasidagi xalqlar tilining kichik lingvistik xaritasini eslatadi.

Tarixiy-lingvistik faktlar ko‘rsatganidek, O‘rta Osiyo va Qozog‘iston territoriyasida mavjud bo‘lgan uchta (qipchoq, o‘g‘uz, qarluq-chigil-uyg‘ur) til birligi o‘zbek tili sostavida ham xuddi shunga mos uch lahjaning (qipchoq, o‘g‘uz va qarluq-chigil-uyg‘ur lahjalarining) mavjud bo‘lishiga olib kelgan.

I. Qipchoq lahjasi.

O‘zbek tilining qipchoq lahjasi har xil turkiy urug‘-qabila gruppaga vakillarini o‘z ichiga oladi. Bular orasida *qipchoq, nayman, qangli, mitan, laqay, uyshun, qaraqalpoq, tama, qishliq, ongut, qiyot, durman, arg‘in, uyg‘ur* kabi ko‘pgina urug‘lar mavjud.

Qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar juda katta territoriyaga tarqalgan. O‘zbekistonning barcha viloyatlarida mazkur lahja vakillarining borligi ham bu fikrning to‘g‘ri ekanligiga dalildir. Haqiqatan ham qipchoq lahjasining vakillari Toshkent viloyatining Ohangaron vodiysidagina emas, hatto Fargona, Andijon viloyatlarida ham yashaydilar. Sirdaryo, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlari aholisining ko‘pchilik qismi ham qipchoq lahjasining vakillaridir. Bugina emas, o‘zbek tili qipchoq lahjasining shevalari Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston respublikalari territoriyasida ham bor.

O‘zbek tilining qipchoq shevalari faqat dialektologlar uchungina emas, balki folkloristlar uchun ham juda qiziqarli materiallar beradi. Avloddan-avlodga o‘tib kelgan juda boy xalq og‘zaki ijodi, xususan qahramonlik eposi o‘zbek xalqining milliy g‘ururi hisoblanadi. Shu sababli aksariyat

qismi qipchoqlardan bo'lgan o'zbek xalq baxshilarining hayoti va ijodini o'rganish o'z navbatida qipchoq shevalarining xarakterli til xususiyatlarini har taraflama tadqiq qilishni taqozo etadi. Shu bilan bir qatorda, qipchoq lahjasi o'z fonetik va leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra o'zbek adabiy tili normalaridan ham ko'p jihatlari bilan farq qiladi.

O'zbek tilining qipchoq lahjasi lingvistik jihatdan bir qator xususiyatlarga egaki, bulardan eng muhimlari tubandagilardir:

Fonetik xususiyatlar:

a) kontrast juft unililar [*y-γ, o-θ, ы-и, a-ə*] ning mavjudligi va buning natijasida singlarmonizmning saqlanishi;

b) so'z boshida kelgan yuqori-o'rta ko'tarilishdagi unilarning diftonglashuvi: ^ʰe, ^ʰo, ^ʰθ;

d) *уйт, буйт* kabi so'zlarda *-уй* diftongli birikmasining ishlatilishi;

e) qisqa-cho'ziq unilarning farqlanmasligi. (Bu shevalarda undosh tovushlarning tushib qolishi hisobiga bo'ladigan ikkinchi darajali cho'ziqliklarga bor);

f) so'z boshida *й* undoshining *дж(дж)* undoshiga o'tishi, ya'ni *й*-lashish emas, balki *дж*-lashish [*й>дж*] holatining mavjudligi: *джол<йол, джатап<йатап*;

g) *g'>v* o'tishi: *tag' >tav, ag'ъz>avъz*;

h) *g'>й, g>й* o'tishi: *йъg'ъn>джъйъn, tegdъ>tъйdъ, sъgъr>sъйъr*;

i) unililar o'rtasida *p, k, q* undoshlarining jaranglilashishi: *qap>qabi, ek>egъn, chiq>chъg'ъp*;

j) so'z oxirida *k, q* undoshlarining tushib qolishi: *sarъq>sarъ, къchъk>къchъ*;

k) so'z boshida *h* undoshining ortishi: *айван>хайван*.

Qipchoq lahjasining shevalari o'z fonetik belgilariga ko'ra *дж*-lashgan bo'lib, ularning ko'pchilik qismi esa *a*-lashgan, ya'ni *a* unlisi bo'lgan so'zlar o'z intakt formasida o'sha unlini saqlagan (masalan, *ata, bala*||ad. orf. ota, bola). Biroq qipchoq shevalari orasida *ɔ*-lashgan shevalar (Samarqand viloyatidagi qozoq-nayman shevasi, Farg'ona-qoraqalpoq shevalari, Ohangaron vodiysidagi qurama shevalarining bir qismi) ham borki, ularda ham xuddi o'zbek tilining shahar shevalaridagi kabi qadimgi turkiy *a* unlisi *ɔ* unlisiga o'tgan (*a>ɔ* - *ɔta, bɔla* va boshqalar).

Morfologik xususiyatlar: a) Qaratqich va tushum kelishiklari affiksida *-n//d//t* tovushlarining almashinishi: *-nъng//nъng, -dъng//dъng, -tъng//tъng, -nъ//nъ, -dъ//dъ, -tъ//tъ*.

b) shaxs olmoshlarining jo'nalish kelishigi shakli *mag'an, sag'an, ug'an*;

v) hozirgi zamon davom fe'lining *-джатыр* bilan yasalishi: *бараджатыр*;

g) kelasi zamon sifatdoshining **-tʻgʻan** bilan yasalishi: *kelatʻgʻan* (qozoq: tin).

II. Oʻgʻuz lahjasi.

Xorazmning janubiy qismidagi bir qancha shevalar oʻzbek tilining oʻgʻuz lahjasiga taalluqlidir. Xorazmdagi Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, Gʻazavot, Yangiariq, Shoʻraxon, Urganch singari aholi yashaydigan punktlarda, shuningdek Toshhovuz va Toʻrtkoʻl shaharlarida ham oʻgʻuz lahjasining vakillari juda koʻp.

Shimoliy oʻzbek (Turkiston-Chimkent) gruppasi shevalari (Qorabuloq, Mankent, Qoramurt, Iqon) ham, shubhasiz, oʻgʻuz elementlarining ishtirokida shakllangan. Mazkur lahja vakillari respublikaning boshqa tumanlarida (masalan, Jizzax yaqinidagi Bogʻdon qishlogʻida) ham uchraydi.

Oʻgʻuz lahjasining eng muhim oʻziga xos xususiyatlari quyidagilardir:

Fonetik xususiyatlar: a) oʻzbek tili qipchoq shevalaridagi kabi kontrast juft unlilarning mavjudligi;

b) qisqa va choʻziq unlilarning farqlanishi, yaʼni turkman tilidagi kabi qadimgi turkiy choʻziq unlilar (birinchi darajali choʻziq unlilar)ning mavjudligi: at (hayvon)

-a: d (ism), ot (oʻsimlik) - o:t (olov);

v) soʻz boshida **t** va **k** tovushlarining jaranglilashishi: **ɗɗɗɗ** (ad. orf. til), **gəl** (ad. orf. kel);

g) **k** va **g** undoshlarining maksimal yumshoqligi;

d) "**bol**" feʼlining boshidagi **b** undoshining tushib, "**ol**" tarzida talaffuz etilishi (**bol>ol**) va boshqalar.

Morfologik xususiyatlar: a) Qaratqich kelishigi affiksining – *ung//ing* formasida ishlatilishi: *atʻing bashi* \ad. orf. otning boshi;

b) joʻnalish kelishigi affiksining –a//ə formasida qoʻllanishi: *atʻma* \ad. orf. otimga;

v) kelasi zamon formasining –*ɗʒaɗ//ɗʒək* affiksi bilan qoʻllanishi: *gəlɗɗək*;

g) istak feʼli formasining –*ɗɗ//ɗɗ* affiksi bilan ishlatilishi: *gəlɗɗ*;

d) *bərsəɗə* (ad. orf. bersangchi) tipidagi buyruq feʼli formalarining mavjudligi va boshqalar.

Oʻgʻuz lahjasi shevalar miqdoriga va shu lahjada soʻzlovchi aholi soniga koʻra oʻzbek tili dialekt kompleksida (boshqa lahjalarga nisbatan) oxirgi oʻrinda turadi.

III. Qarluq-chigil-uygʻur lahjasi

Oʻzbek tilining qarluq-chigil-uygʻur lahjasi shahar shevalarini va ularga yondosh boʻlgan shahar tipidagi qishloq shevalarni oʻz ichiga oladi.

Mazkur dialekt birligining shakllanishi XI asrdagi Qoraxoniylar harakati bilan bog'langan.

Tarixiy jihatdan qarluq-chigil-uyg'ur til birligiga Namangan, Toshkent, Andijon va O'zbekistonning boshqa tumanlaridagi yirik punktlar aholisining shevalari taalluqlidir.

Bu lahjaning shevalari O'zbekistan territoriyasidan tashqarida ham ko'p tarqalgan. Masalan, Qozog'iston territoriyasidagi Turkiston, Chimkent, Sayram, Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent; Qirg'iziston territoriyasidagi O'sh, Jalolobod, O'zgan va boshqalar shular jumlasidandir. Bu lahjaga oid sheva vakillarini Afg'onistonda ham uchratamiz. Ma'lumki, 1630 yillarda o'zbek urug'laridan qatag'onlarning bir qismi Shoshdan (Toshkent vohasidan) Afg'onistonga ko'chib ketganlar. O'zbek shevalarini klassifikatsiya qilgan tadqiqotchilar bu lahja shevalarini turli gruppalarga kiritganlar, Holbuki, mazkur shevalar o'rtasidagi genetik va til jihatdan yaqinlik faqat tarixiy plandagina emas, balki hozirgi paytdagi holatida ham - fonetikada ham, leksikada ham, ba'zi grammatik formalarda ham ko'zga yaqqol tashlanadi.

Uyg'ur tiliga xos bir qator tipik xususiyatlarning, qisman "umlaut"ning mavjudligiga qarab Namangan shevasi, xususan, Namangan atrofidagi ba'zi qishloq shevalari, masalan, Uychi shevasi alohida o'rin tutadi. Shu narsa shubhasizki, hozirgi paytda "umlaut" mavjudligiga qarab xarakterlanadigan shevalar territoriyasi, o'tmishda, albatta, ko'proq va kengroq bo'lgan.

Namangan shevalariga asos bo'lgan turkiy til birligini e'tiborga olmasdan turib, Andijon, O'sh kabi shevalar genezisini aniqlash mumkin emas. Shuningdek, Toshkent shevasining yuqorida ko'rsatilgan shevalarga genetik jihatdan aloqadorligini hisobga olmasdan turib, Toshkent shevasidagi ba'zi fonetik xususiyatlarning va morfologik formalarning kelib chiqishini tushuntirish mumkin emas, Modomiki shunday ekan, yagona territoriyada va yagona bir til kollektivi sostavida bir-biriga bog'lanmagan holda vujudga kelgan til hodisalari yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Toshkent va Jizzax shevalarining yaqinligini tasodifiy bir hol deb bo'lmaydi, shuningdek Qarshi, Toshkent va Namangan shevalari o'rtasidagi o'xshash fonetik hodisalarning mavjudligini faqat til taraqqiyotining umumiyliги bilangina izohlash mumkin. Iqon-Qorabuloq, ayniqsa, Chimkent-Sayram tipidagi shevalar ham shu umumyo'ldan chetda qolgan emas. Chunki bu shevalar eski o'zbek yozuv tili bilan, shuningdek Toshkent va Namangan tipidagi shevalar bilan mustahkam aloqadordir. Faqat mazkur shevalarning ayrimlarigina o'g'uz tili elementlarini ma'lum darajada saqlaganligi bilan Toshkent, Namangan tipidagi shevalardan farqlanadi, xolos. Samarqand-Buxoro-Xo'jand

gruppa shevalarining turkiy zaminini ham qarluq-chigil-uyg‘ur til birligi tashkil etadi, lekin bu shevalarning tarkibiy qismida tojik tili qatlamining minimal ustunligi va ikki tillilik saqlangan. Shu sababli mazkur shevalar bilingvizm prosesini, prinsipial bir-biridan farqlanadigan til sistemalarining o‘zaro ta’sir protsessini o‘rganish nuqtai nazaridan juda qiziqarlidir. Mazkur lahjaga oid shevalar (Toshkent, Jizzax Qarshi, Andijon, Namangan, O‘sh, Qorabuloq, Chimkent va boshqalar) tarixiy jihatdan bitta dialekt kompleksini tashkil etadi. Umumplanda bu lahjani tubandagi gruppalariga bo‘lish mumkin:

I. Farg‘ona gruppasi.

1. Namangan dialekti. Bu dialektga Namangan shahar shevasi va shahar tipidagi Namangan atrofidagi shevalar (masalan, Uychi va boshqalar) taalluqlidir (Namangan atrofidagi qipchoq shevalari, tabiiyki, bu dialektga kirmaydi.).

Mazkur dialektga oid shevalar uyg‘ur tiliga maksimal darajada yaqinligi bilan xarakterlanadi.

2. Andijon-Shahrixon dialekti. Bu dialektga Andijon shahar shevasi, Shahrixon shevasi va Andijon viloyatidagi boshqa bir qator shevalar kiradi.

3. O‘sh-O‘zgan dialekti. Bunga O‘sh, O‘zgan, Jalolobod va shu tipdagi boshqa shevalar taalluqli bo‘lib, ular uchun janubiy qirg‘iz shevalari bilan bo‘lgan metisatsiya xarakterlidir.

4. Marg‘ilon-Qo‘qon dialekti. Bu dialektga Marg‘ilon, Farg‘ona, Vodil, Qo‘qon va boshqa shu tipdagi shevalar kiradi.

II. Toshkent gruppasi.

Toshkent dialekti. Bunga Toshkent shahar shevasi, Toshkent viloyatidagi qipchoq shevalaridan boshqa shahar tipidagi shevalar, masalan, Piskent, Parkent, Qoraxitoy va boshqalar taalluqlidir.

III. Qarshi gruppasi.

1. Qarshi dialekti. Bu dialektga Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog‘ va (qipchoq shevalaridan tashqari)

Qashqadaryodagi shu tipdagi shevalar kiradi.

2. Samarqand-Buxoro dialekti. Bunga Samarqand, Buxoro, Xo‘jand, Farg‘ona vodiysidagi Chust, Qashqadaryodagi Koson va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi (o‘g‘yz va qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar bu dialektga kirmaydi). Bu dialekt tojik tili bilan gibridizatsiyasiga ko‘ra hamda har xil formalarda bilingvizmni saqlashga qarab xarakterlanadi.

IV. Shimoliy o‘zbek gruppasi.

1. Iqon-Qorabuloq dialekti. Bunga Iqon, Qorabuloq, Mankent, Qoramurt va boshqa ba’zi shevalar taalluqli bo‘lib, ular o‘zining tarkib

topish proessida avvalo o'g'uz, keyinchalik esa qipchoq tili elementlari bilan aralashgan.

2. Turkiston-Chimkent dialekti. Bu dialektga Turkiston Chimkent, Sayram va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi. Mazkur dialekt o'g'uz til elementlarining kam bo'lishi, biroq Janubiy Qozog'iston shevalari bilan metisatsiyaga kirganligi sababli qipchoq til elementlarining ko'proq bo'lishiga qarab Iqon-Qorabuloq dialektidan farq qiladi.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga kiruvchi shevalar lingvistik jihatdan o'zlariga xos bir qator xususiyatlarga egaki, bulardan eng muhimlari tubandagilardir:

Fonetik xususiyatlar : a) ch/sh undoshlarining almashinishi: Toshk., Mapg'., And., Namang. *tʃsh//chʃsh* (tish); Toshk. *ch(ʃ)shlʌ//uyg'* (Qashg',) *ch(ʃ)shlʌ* (tishla); Toshk. *tyʃhtʌ//chʃyʃhtʌ//uyg'*. *chʃyʃhtʃ* (tushdi);

b) o'zak va affikslarda **q-k//g'-g** undoshlarining saqlanishi. Masalan, uyg'. *tʌrʃg'//tʌrʃq* (tariq), *sʌrʃq* (sariq), *achʃq* (ochiq), *yryg'*; Toshk. *kʌttʃg'* (qattiq), *tʌrʃg'* (taroq), *ortʃg'* (o'rtoq), *qʃshlʃg'ʃʌq/ /qʃshlʃg'ʃʌg'//qʃshlʃ:ʃʌg'* (qishloqlik); Namang. *yoq//yog'* (yo'q), *bʌlʌg* (bo'lak, boshqa), *bʌr kʃllyg* (bir kunlik), *bʌlʃg'* (baliq). Olmoshlarda: uyg'., Toshk., *qandʃg'//qandaq* (qanday, qandoq), *andʃg'//andaq*, *shyndʃg'//shyndaq*. *byndʃg'// byndaq* (andaq, shunday//shundoq, bunday//bundoq).

So'z oxirida **g'** undoshining saqlanishini qadimgi turkiy yozma yodnomalarda - orxun yozuvlarida, "Qutodg'u bilig"da, Mahmud Qoshg'ariy "Devon"ida uchramiz. Bu xil pozitsiyadagi **g'** undoshining jarangsizlanib **q** undoshiga o'tishi haqida aytilgan ayrim fikrlardan birida bu fonetik xususiyat (ya'ni **g'>q**) jonli shevalardan ba'zilarining shakllanishida ta'sir ko'rsatgan eski dialektlardan biriga (ehtimol, qarluqlarga) xos belgidir deb hisoblanishi xarakterlidir;

v) turli holatlarda **q//x** undoshlarining almashinishi: uyg'., Toshk., Namang., *toqta//toxta*, *toqsan//toxsan*, *baqtyq//baxtyq*

g) **l//n** undoshlarining almashinishi: uyg'. *kʌʃnʌk//kʌʃlʌk//Toshk.* *kʌʃnʌk\kʌʃlʌk\ kʌʃnʌʃ*;

d) to'liq progressiv assimilyatsiya, masalan, tushum kelishigida: Toshk. *tyzzʃ < tuzni*; *ʃshshʃ' < _ oshni*; *temʃrrʃ < temirni*; Namang. *qyshshʃ < qushni*, *gʌppʃ < _gʌpnʃ'*, *tʃshshʃ < _tʃshnʃ*;

e) uyg'ur tilining asosiy fonetik xususiyatlaridan biri "umlaut" bo'lib, birinchi bo'g'inda kelgan quyi ko'tarilish **a//ə** unlilarining ikkinchi bo'g'inda kelgan yuqori ko'tarilishdagi **ʌ'** unlisi ta'sirida **ɛ** unlisiga o'tishidan iborat: *at>ɛtʃ* kabi. Bu spetsifik xususiyat Namangan shevasida uchrasa-da, Toshkent, Margilon shevalarida uchramaydi;

j) Namangan shevasi (xuddi uyg'ur tilidagi kabi) tovushlarning tushishi va tor unlilarning qisqaligi bilan xarakterlansa, bu xususiyat, qisman bo'lsa-da, Toshkent shevasida ham mavjud, masalan, qiyos qiling: Toshk. Namang. *ədəmlə keldələ, bəzə>bzə, sələ>slə*; Toshk. *bɔryvdəm>bɔry:dəm>bɔrɔp edəm*; Namang. *bɔry:dəm*.

Fonetik xususiyatlariga ko'ra qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi й-lashgan shevalardir. Shahar shevalari va ularga territorial yondosh bo'lgan qishloq shevalari дж-lashgan gruppaga taalluqli.

Morfologik xususiyatlar: a) Toshkent, Namangan, Andijon, Marg'ilon, Qo'qon shevalarining barchasida ham ot turlovchi qo'shimchalardan -нъ affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi. Qaratqich-tushum kelishigi affiksining fonetik variantlariga ko'ra bu shevalarni ikki gruppaga ajratish mumkin:

A. - нъ affiksi undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shib kelganda, uning birinchi tovushi to'liq progressiv assimilyatsiyaga uchrovchi shevalar (unli bilan tugagan so'zlarga bu affiks qo'shilganda -нъ saqlanadi). Bunga Toshkent, Namangan hamda o'z fonetik xususiyatlari jihatidan shahar shevalariga yaqin turuvchi ba'zi qishloq shevalari kiradi: Misollar: Toshk. *tyzzɔ< tuzni, tɔmmɔ<tomni, gəppɔ<gapni*; Namang. *ɔttɔ<otni, tɔellɔ<tolni*. qiyos qiling, tushum kelishigi: Toshk., Namang. *ɔttɔ* (otni); qaratqich kelishigi: *ɔttɔ* (boshi).

B. Tushum-qaratqich affiksida -n//d//t tovushlarining almashinishi bilan xarakterlanadigan shevalarga Andijon, Marg'ilon, Qo'qon gruppasi shevalari kiradi. Mana shu xususiyatlariga ko'ra mazkur shevalar o'zbek tilining qipchoq shevalariga yaqinlashadi. Qiyos qiling: And., Marg'., *Qo'qon. tətəsn kordə, ɔshtə məzəsə, tɔldə kestə*;

Mazkur shevalar gruppasi hozirgi zamon davom fe'lini ifodalovchi ikki morfologik belgiga ega:

1) -**vɔt** va uning fonetik variantlari: -vət, - **vat**, -**yt**; Toshkent va unga yaqin bo'lgan qishloq shevalarida, masalan, Parkentda -vɔt; Qiyos qiling: Uychi. -**vɔt**, Namang. -**yt**.

Quyidagi paradigmalarni qiyos qiling:

T o s h k y e n t p a r a d i g m a s i :

birlik

ko'plik

I *bɔrvɔtmən > bɔrvɔmmən*

bɔrvɔtmɔz > bɔrvɔmmɔz

II *bɔrvɔtsən > bɔrvɔssən*

bɔrvɔtsɔz > bɔrvɔssɔz

III *bɔrvɔttɔ*

bɔrvɔttɔlə

N a m a n g a n p a r a d i g m a s i :

birlik	ko'plik
I <i>q̄lytt̄m̄ən</i>	<i>q̄lytt̄m̄əz</i>
II <i>q̄lytt̄s̄ən > q̄lyss̄ən</i>	<i>q̄lytt̄s̄əz</i>
III <i>q̄lytt̄</i>	<i>q̄lytt̄</i>

Uyg'ur paradigmasi:

birlik	ko'plik
I <i>q̄lv̄vat̄m̄ən</i>	<i>q̄lv̄vat̄m̄əz</i>
II <i>q̄lv̄vat̄s̄ən</i>	<i>q̄lv̄vat̄s̄əz</i>
III <i>q̄lv̄vat̄dy</i>	<i>q̄lv̄vat̄dy</i>

Bu formalarning genetik jihatdan birligi, ya'ni bir manbadan kelib chiqqanligi aniq ko'rinib turibdi. Toshkent va Namangan formalari *q̄lv̄vat̄m̄ən* formasining keyingi fonetik rivojidirki, buni Toshkent va Namangan shevalarida uchraydigan oraliq variantlar ham isbotlay oladi. Masalan, Toshkent oblastining Parkent shevasida *q̄lv̄v̄tt̄m̄* va *q̄lv̄v̄tt̄m̄ən* kabi bir ma'noda qo'llaniladigan formalarni uchratamiz.

Namangan formasi **-yt** fonetik qonuniyatlar asosida o'zgargan bo'lib, u aslida *-vat* affiksiga borib taqaladi. Bu formaning evolyutsiyasi quyidagicha bo'lgan: *-vat>-vot>-ot>-yt*. Namangan shevasida *q̄lytt̄* formasi bilan baravar qo'llanadigan *q̄vlott̄* formasi (*q̄lytt̄* formasining oraliq fonetik varianti)ning mavjudligi fikrimizning dalilidir. **-vat** affiksining rivoji Namangan shevasidagidek **-vat>-vot> -at>-ut** yoki Toshkent shevasidagidek **-vat>-vot>-v̄t** yo'li bilangina emas, balki Uychi shevasidagidek (umlaut hodisasi bilan izohlanadigan) **-vat>-v̄t** shaklida ham yuz bergan;

2) **-йәр** formanti Farg'ona vodiysidagi barcha shahar (Andijon, Marg'ilon, Qo'qon va boshqa) hamda o'sha shaharlarga yaqin bo'lgan qishloq shevalariga xosdir. Tubandagi paradigmalarni qiyos qiling:

birlik	ko'plik
I <i>q̄lȳərt̄m̄ən > q̄lȳəpp̄ən</i>	<i>q̄lȳərt̄m̄əz > q̄lȳəpp̄əz</i>
II <i>q̄lȳəps̄ən</i>	<i>q̄lȳəps̄əz</i>
III <i>q̄lȳərt̄</i>	<i>q̄lȳərt̄</i>

Farg‘ona paradigmasiga (Namangan shevasidan tashqari) **-йар** formantiga borib taqaladigan **-р** affiksli Samarqand formasi ham yaqinlashadi:

birlik	ko‘plik
I <i>qьlрman</i>	<i>qьlрmъz</i>
II <i>qьlрsan</i>	<i>qьlрsъz</i>
III <i>qьlрty</i>	<i>qьlрty</i>

Samarqand shevasida qayd etilgan **-р** affiksidagi ochiq **ɔ** fonemasi o‘zining turg‘unligi bilan xarakterlanadi. Biroq Toshkent shevasidagi **-vɔt** qo‘shimchasida uchraydigan affiksali unli **ɔ** va Farg‘ona varianti **-йар** dagi **a** unlisi o‘zbek shevalarida turli ko‘rinishlarga ega. Masalan, **-vɔt** affiksidagi **ɔ** unlisi oldingi qator unli bo‘lishi ham mumkin (qiyos qiling: Uychi. **-vət**); **-йар** (Farg‘ona) affiksidagi oldingi qator **ə** unlisi orqa qator **a** unlisi orasida tebranib turadi (bu holat ayniqsa boshlang‘ich formada yaqqol seziladi): *keləyаtьr~keləyətьr~keləyɔtьr*. Bunday holat qirchoq shevalarida ham mavjud: *keləджаtьr~keləджətьr~keləджɔtьr* (*keləйаtьr~keləйə tьr~keləйɔtьr*)

-р affiksidagi **ɔ** fonemasining Samarqand shevalarida turg‘un bo‘lishi unda tojik tili elementining mavjudligi bilan izohlanadi. Boshqa o‘zbek shevalaridagi **ə < a > ɔ** holatining sababi esa boshqachadir.

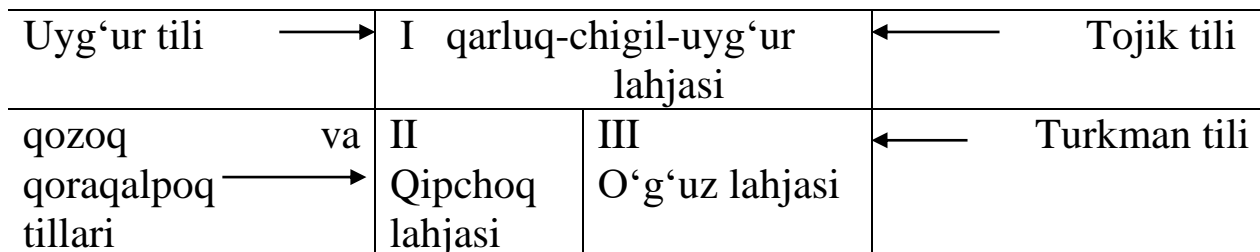
Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasidagi shevalarning morfologik xususiyatlari juda kop bo‘lib, ularni yana davom qildirish va har bir shevaga xos dialektal farqli xususiyatlarni ko‘plab keltirish mumkin. Darhaqiqat, bu shevalarning har biri, genetik jihatdan umumiy xususiyatlarga ega bo‘lish bilan birga, o‘ziga xos tor dialektal ko‘rsatkichlarga ham ega. Bularni o‘rganish esa mazkur shevalarning tashkil topishi va rivojlanish tarixini aniqlashga yordam beradi.

Shu narsani ko‘rsatib o‘tish o‘rinliki, Toshkent shevasida qo‘llanuvchi o‘tgan zamon (I shaxsdagi) *-dьmъz/-dymyz* (ad. orf. *-dik* o‘rnidagi) forma bir qator yozma yodgorliklarda ham qayd qilingan. Toshk. *ɔldьmъz* (ad. orf. *oldik*), *berdьmъz* (*bordik*), *ьshdьmъz* (*ichdik*), qiyos qiling: Toshkent shevasida tubandagi variantlar ham mavjud: *keldy:*, *ɔldy:*, *ьshty:* (so‘z oxirida ikkinchi darajali cho‘ziq unli mavjud) yoki *keldyzə*, *ɔldyzə*, *berdyzə*, *ьshtyzə*. Etimologik jihatdan Toshkent formasi *-dьmъz* hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi *-dьk* (*-dik*) formasiga nisbatan birmuncha qadimiydir. Chunki bu formani Kul-Tegin sharafiga yozilgan yodgorlikda [*səzləsh̄tumuz* (biz) – so‘zlashdik, *burtumuz* (biz) - *berdik utdumuz*-(biz) *etdik* (qildik)], Mahmud Koshg‘ariy "Devon"ida, Ibn-Muxannada, Muhammad Solihning "Shayboniyнома"sida ham uchratamiz. Bu

formaning boshlanishini, shubhasiz, Qoraxoniylar davridagi til traditsiyasidan izlamoq kerak.

O‘zbek tili dialektal sostavini qardosh va qardosh bo‘lmagan qo‘shni tillar bilan aloqadorligini, umumiy tarzda, grafik shakl orqali tubandagicha ko‘rsatish mumkin:

Sxemada I, II, III raqamlari bilan ko‘rsatilgan (nuqtali chiziqlar orqali ajratilgan) uchta lahja o‘zbek tilini tashkil etadi. Darvoqe, o‘zbek tili shu qayd etilgan uchta turkiy komponentning birlashuvi natijasida tashkil topgan: 1) qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi hozirgi qardosh uyg‘ur tiliga yaqin bo‘ib, tojik tili bilan ham etno-lingvistik aloqada bo‘lgan; 2) qipchoq lahjasi qardosh qozoq va qoraqalpoq tillari bilan yaqin; 3) o‘g‘uz lahjasi qardosh turkman tili bilan yaqin.

3. O‘zbek dialektologlari. O‘zbek shevalarining o‘rganilishi va tasnif qilinishida jahon ahamiyatiga molik bo‘lgan professor E.D.Polivanov, mashhur professorlar K.K.Yudaxin, G‘ozi OLIM, A.K. Borovkov, V.V.Reshetov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar rahbarligida mahalliy o‘zbek olimlari etishib chiqdi. O‘zbek shevalari akademik Sh.Shoabdurahmonov, professor va fan doktorlari M.Mirzaev, F.Abdullaev, S.Ibrohimov, X.G‘ylomov Y.G‘ulomov, A.Aliev, A.Shermatov, O.Madrahimov, T.Yuldoshev, N.Rajabov, X Doniyorov, Q.Muhammadjonov, T.Nafasov, A. Juraev, Y. Ibrohimov, va boshqa olimlarimiz tomonidan tadqiq etilgan. Bu professor va fan doktorlari bilan birga 50ga yaqin fan nomzodlari, dotsentlar o‘zbek shevalari bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar va olib bormoqdalar. Bu

olimlar ishlari tufayli o 'zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi va deyarli barcha lahja va shevalar sinxronik tarzda o 'rganib chiqildi, lug 'atlari tuzildi.

O 'zbek dialektlari hamon tadqiqot ob' ekti bo 'lishi mumkin, ya' ni endilikda o 'zbek shevalarining barcha masalalari bo 'yicha nazariy muammolar: o 'zbek shevalari fonologiyasi, turkiy dialektologiya, etimologiya, turkiy tillar bilan qiyosiy jihatlardan o 'rganilishi kerak. Bu kabi masalalarning o 'rganilishi o 'zbek tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalar qanday tamoyillar asosida tasnif qilinadi?
2. O 'zbek shevalari kimlar tamonidan tasnif qilingan va ulardagi farqlar nimalardan iborat?
3. Qaysi o 'zbek dialektologlarini bilasiz va ular qanday tadqiqot ishi olib borishgan?

Tayanch tushunchalar:

Shevalarni tasnif qilish - shevalardagi o 'xshash va noo 'xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash.

Metisatsiya - qardosh tillar va shevalar chatishuvi.

Gibridizatsiya - qardosh bo 'lmagan til va shevalarning aralashib ketishi.

II bo 'lim

Amaliy mashg 'ulotlar uchun materiallar

(Shevalardan yozib olingan matnlar)

Toshkent shevasi

Suhbat

Мән озъм ескъ бѡ:вѡммән. Хѡзър онуч сотъх йеръм бѡр. Йәрмъ тѡк, йәрмъгә мевәльй дәрәхлә еккәммән. Әлмә-пѡлмә, нок-пѡк дъгәндәй - хәммәсь бѡр. Әзгьнә сәвзъ-пъйѡз, кәртъшкәйәм екәммән, йегулувгә йәрәшә. Бѡллә дәләдә ышләшәдъ. Кәрп қѡлдъм, қәдъм мәнәм дәләдә ышләр-ъдъм. Хѡзър тѡмѡрқәгә еккән нәрсәләргә, тѡккә кәрәп турәмән. Джъм турьболәдъ дъйсъсмъ, ышләп оргәнгән эдәмгә. Йѡздә дәлә бѡғьдә қрәвулчъльйәм қъләмән, бѡлләгә йѡрдәм босън дъп. Ышқъп қъмьлләп тургәнгә нъмә йессън. Қъмьлләсәнг қър эшәсэн дъйышкән. Кельң сьзгә бѡ:дѡрчъльйдән гәпърь-берәқѡльй. Бѡ:нъйәм джә ышь коп блләдъ. Ертә кохләм тѡк эчъләдъ, шорәсь осып кетмәстән. Пѡйәлә сьңгән, бәғәзлә чушьп кеткәм босә, ышкѡм, бѡшқәттән ышләнәдъ. Бу шундѡ: боләдъ; сьңгән пѡйәнъ эп тәшәп онньгә йеңгъ пѡйә қойъләдъ, кегън пѡйәлә егъп ышкѡм қълънәдъ. Пѡйәгә йѡмбѡшләтъп бәғәз бѡйләнәдъ. Бәғәзъ ыстәй мънәм бѡйльйвуз. Тѡлль ынггъчкә нѡвдәсьнъ ыстәй дъйвуз. Кегън тѡккъ ышкѡмгә котәрәвуз. Нѡвдәләрънъ тәрәп чъптәмьнәм бәғәзгә бѡйләп қойѡвуз. Йѡздә тѡк осып, ышкѡммъ орәп кеткәндә х'әмтѡв (< хѡмтѡк) қълѡвуз. Бомәсә нѡвдә пышмъй қѡләдъ, узъмәм бемәзә боләдъ. Х'әмтѡв қъгәндә кун йәхшь чушәдъ. Нѡвдәйәм пышәдъ, узъмәм шърәль боләдъ. Кун йәхшь чушьшьйчун бәйләнъ йульп тәшләшшь хѡмтѡв дъйвуз. Узъм пышкәндә ышкѡммъ устыгә бѡғъ ортәсьгә хѡвәзә қълѡвуз. Хѡвәзәдә отъръп кушшь қоръйвуз. Йѡздә тут пышьғьдәм бѡшләп қрәйәлә:, чуғурчу: келәдъ. Қоръп турмәсәң узъмъмъ шъльп кетәдъ. Тәртәрәй чәлсәң қѡчәдъ. Әнүв кѡттә йѡңңѡ:гәйәм қоңңърѡ: қъп қойәмән, куш қоръшкә. Қоңңърә :нъ пәқърдән қъләмән. Пәқъррь ычъгә бьттә темъррь эсылтъръп бѡйләп, пәқъррь йѡңңѡ:нъ уччыгә эсып қойәмән. Ычъдәгъ темьргә кәнѡп бѡйләп хѡвәзәгә тѡртъп келәмән. Хѡвәзәдән туръп кәнѡппъ тѡртъп қсѡәм, дәрәң-дуруң қъп кетәдъ, куш бѡләсь йоләп корсьнчъ. Хѡвәзәдә йѡтәмән, кушшь эвѡзъ кесә, йѡткән джѡйьмдә кәнѡппъ тѡртъп қойәмән, қоңңърѡ: джәрәңләп кетәдъ, куш бѡқкә йоләмъйдъ. Кечәсьйәм хѡвәзәдә йѡтәмән. Йѡзъ ыссық дъм кечәләръйәм оттә (<у ерда) ғър-ғър шѡмѡл. Хѡвәзәдә йѡтышшьйәм

гәштъ бър. Бу йъл йџдә бър кельйлә. Хџвәзәгә джџй къ-берәмән, ошәндә бъләсс хџвәзәнъ гәштънъ. Ертәләп џккъ-вџш шәкәрәңгулль (тож. шакар ангур) сувгә сџп, муздәй къп беръй, кәрсылләтып йеп коръң, ошәндә бъләсс бџғғъ, узыммъ хџсыйәтнъ. Узъм джәнъвџрәм мьң-бър дәрткә дџв. Е, рџстәнәм нъмә дџвџтувдъм. Хъ, бџ:дџрчълъйгә кесџв (< келсак), куздә узъмлә узьп эльңгәндән кегън тџккъ комъш керәй. Комъшдән элдън узъммы зәңгъ, нџвдәләрнъ ышкџмдән чушьрып хџсылсџз нџвдәлә кесъп тәшләнәдъ. Кегън қондџ: къльнәдъ. Узъммы нџвдәләрнъ йьғьп бџйләп куйышшь кўндџ: дьйвуз. Қондџ: къгәндә узъммы нџвдәләръ йџткъзып, узун къп нџвдәмьнәм бџйләп қойьләдъ. Кегън устыдән бәрдь йџпсәйәм бўләдъ, турпә: йџпсәйәм боләдъ. Мән бәрдьгә комәмән. Әнув кәләвәттъ устыдәгъ тџк әймџкъ. Унъ коммьймән, оргәнгән, къштәйәм турвурәдъ. Әнувнъйәм әймџкъ къмәқчъмән. Джъйдәнъ устыга чьқәрвџрәмән. Ошәнъ устыдә сџп йџтвурсън, хџвльгәйәм сџйә берәдъ. Келгусъ йъл мәмбъ кърмыскәнъ пәрхъш къмџ: чъмән, пәрхъш къп копәйтърәмән. Мундәнәм бьттә соръ къп куйыь, йәхшь турәдъгән узъм, мәғъзыйәм кџттәқорғџннъкъдән қџльшмьйдъ. Қәләмчәсџдән сџзгәйәм бьттә екъп беръй, бәхәнәмьнәм узъмльй боп қџләсс, узъмльй ойгә нъмә йессън, о :льм.

Farg'ona shevasi

Эртақлар

Бър кун девџнәйь Мәшрәп сәхрџгә сәйъл еткәнъ чьққәнъдъ. Сәхрџдә бџрәйәтып әтрџпыйә қџрәсә бър дейқон қош хәйдәйџткәнъмьш. Дейқџн қош хәйдәрәкән-у, Мәшрәптъ йџзгән ғџзәлләрәдән бърнъ бузып куйләйәткәнънъ ешьтыпть. Дейқџн хәйдәлгән шудгәрнъ млә бџсып өткәч, Мәшрәбъ девџнә млә бџсылгән йердь әйәқ вә қолләръмьнән бузыпть. Бунъ коргән дейқџн, „дџ:д-пәрийџт" кълып: „ей девџнәйь Мәшрәп, не сәвәбдуркъм, мәнъ млә бџскән йеръмь бузәсэн?" - депть; уңгә джәвџбән девџнәйь Мәшрәп „сәнъ млә бџскән йеръйнъ шул сәвәптън буздьмкъ, мәнъ йџзгән ғџзәльмъ бузып әйтурсән", - депть.

Дейқџн Мәшрәптән узр сорәпть.

Кунләрдән бър кун џлџн әрьгә шундәй депть: дунйџдә нъмәнъ етъ шърън екәнльгънъ сорәп, дунйџдәгъ бәрчә етләрдь тәтып кельшть буйырьпть. Әрь кетыпть. У дунйџнъ әйнәлып бутън етләрдь тәтып, кечъгып қџлгәч, қџлдьрғџч уннән хәбәр эльш учун йолгә чьқыпть. Йолдә әрьгә дуч кельп уннән сорәпть: „дунйџдә нъмәнъ етъ шърън екән", - деп сорәгәч, әрь әйтпть: дунйџдәгъ бәрчә етлардән эдәм етъ шърън екәнънъ әйтпть. Қџлдьрғџч әрьнъ „тьльйнъ чьқар бър опәй", - депть. Әрь тьльнъ чьқџргән екән тьльнъ чышләп, узьп эльпть.

Әр сәков хәлдә ылһндь элдьгә бәрһпть. Бәрһп ылһн әрһдән сорәпть. Әрһ ғунғьлләп джәвәп әйтәлмәпть. Қалдәрғәч әйтһпть: „дунһдәгь бәрчә йәхшь етләрдән қурбәқәнһ еть шьрһн екән, дьйәпть”, - депть. Шуннән буйһн ылһннһ йемьшь қурбәқә еть болһп қәльпть.

Борь бьлән тулкь екәләсь джә: қәльн дос болһшьпть. Уләр бьр кун бьр дәштә кетәйткәнләрһдә джьдә қәннһләрһ эчқәльп, ньмә қәльшьнһ бьльшмәстән у йәқ – бу йәқләригә қәрәшсәкь, узәқтә бьр бәғ (бәх) корьнһпть - қорғәндь ьчьдә. Нней уңгә йәқьн бәрһшьпть, йәқьн бәрһшьп узьм оғьлльх қәлмәхчь вольшьпть. Қәрәшсәкь, қорғән джьдә бәләтәкән. Ньмә қәльшьнһ бьльшмәстән қәрәшсә эмьзьй тургәнәкән. Шу эмьзьйдән бьр бәлә қәльп қьсьльп йәтһп отьшьпть - екәләсь; шундә тулкь борьгә бьр гәп әйтһпть: „Узьмләр хоп пышьпть - йетһльп, узьмдь шундәй йьйләккь тойһп буннһмьздән чьқып кессьн”, - дьпть. Рә:сә узьмдь екәләсь йьйдь. Тулкь шундә хьйлә ьшләтһпть. Хьйлә ьшләтһп, буннһгә бьр узьмдь тьқвәпть - екәлә буннһгә узьмдь тьқвәльп, борьгә: „хәльйәм қәннһң тоймәдьмь депть. Борь унһң сәрһ шәшьльп, қьзьқып йу::рһпть узьмдь. Әхьрһ қнрнһ йәрһльп кетәдьгән дәрәджәгә йетһп қәпть. Шундә тулкь дувәлдь устьгә ь:рғьп чьқвәльп, хә:дьп „бәғбән әкә оғьрһ кеттһйә ::” - деп чәқьро:рһпть. Шундә борь ньмә қәльшьнһ бьлмәстән эмьзьккә йугьрсә, эмьзьккә сьғмәпть. Дувәлгәйәм ьрғьйәлмәпть. Шундә бәғбән чьқып қәльп, рә:сә тохмағләп урһпть. Чәлә ольй қәльп тәшләпть. Шундә бәғбән ендь борьнһ ольп қәлдь деп кетһпть - әрқәсьгә қәрәп. Шундә келтейдь зәрбьгә борьнһ йегән узьмләрһ чьқып кетһпть. Тулкь дәрров дувәлдән ьрғьп чушьпть - хәл-әхвәл сорәгәнһ. Тулкь элдьнһ эльп борьгә әйтһпть-дә: „мәнһйәм әнһердә рә:сә кәлтейләшть. Екәлә бьқьнһмь эләлмәй қәлдьм. Тур ендь кетәмьз”, - депть борьгә. Борьйәм „мәйль бо:мәсә” деп эмьзьйдән элдьн отьпть. Әрқәсьдән тулкьвәй отьпть. Қәрәсә борь джә:: хәлләсләп кетәйткәнһмьш. Тулкь ойләп корьп қарәсә, борь элдьн кетйәпть. Кейһн тулкь „вәй әйәғьм!” - деп әхсәғләнһп йурйәпть. Уңгә борьнһ рәхмь кельп, ке әуқәмгә мьнвәл -бо:мәсәм”, - дедь. Шундә тулкь мьнвәльп „хьх ешәғьм, сәнһ әлдәмәсәм кьмь әлдәймән”. - деп борьнһ мьнһп тәққә қәрәп чьқып кетть. Шу мьнән борьмьнән тулкь мурәдь мәхсәтгә йетһпть.

Namangan shevasi
Suhbat

Күллэдэн бър кун оттѳгьммьнэм тѳгьммькьгә кърүдүг, бѳззѳ йәңгәчәм кәршѳ эддѳ, шѳйпѳңгә откүздѳ. Ендѳ элдѳмьзгә у-бу койьп түрүддѳ, шу вәхттә қошньсѳ кетѳккә чѳкьп қәлдѳ.

- Қошнь, кетѳгьңгьздән босә бър кәсә берьң.

-Бър хурмәчә қәлудѳ ьндѳгьнә гүзәргә сәткәнѳ эпчѳп кетгьйә.

- Есьзгьнә, зәддѳв-мәддѳвѳйәм йо:мь, бѳшѳммь тәтәләвләй дудум.

-Зәддѳвѳ йоғу, өзѳмьзгә эп койгәндѳм, өшәндән берәкәлей, бѳшьңьзгә восә

- Худѳйѳ мәльңьз гѳмуш восун, йольммь йәқьн || йеқьн қәлдѳз. Вѳй қошнь шѳшьлгәнѳмнән хәл сорәшәм есьмнән чѳп қәптѳ, ендѳ сорәшәйлүк: түзүмьсѳз. Түнүкүн тѳвьңьз йоғ деп ьшьтып хьлә йьрәгьм әчьшмәсә.

-Хә, ендѳ түзүмән. Духтур кельп кәрәп, дѳрь-мѳрь йѳзѳп берүдѳ ьчѳп әнчә өзүмгә кеп қәддѳм.

-Блѳйѳ әйьлләрьңьз бәхтыгә түзү волуң еткәндәй, оғльңьздән хәт келүттѳмь? Тьнчәкәммь?

-Хә, келүттѳ, тьнчѳмуш, ойнәп-күлүдѳ йургәнѳмуш. Ъкучкун боддѳ рәсьм йѳвѳрьпть, фәләть эркәсѳдә пѳпугь вѳр шәпкәләдән кьйвѳптѳ.

-Хә тузу:, тьнч восә бопть. Оғльз бомәсә морйәгәкәндә пѳпулут шәпкә кьйгән босә.

-Хә, шунәкәймуш.

-Вѳй өлмәсәм, эшшь қьп дәмләп чѳку:дѳм, ендѳ ләнджәм боп қәддѳ. Өткән сә::р шунәкә тѳкльг эш қьлу:дѳм тә:гь эп, қьрмѳч боп қәптѳ. Хоп кәрьшгүнчә хәй йоқәсә.

-Хәй. Уннән кьн йәңәчәмьз бѳззѳ элдѳмьзгә кеп: сьләнѳйәм зерьктърѳвѳддумь... хѳтунләгә гәб босә. Шунѳчун әйтѳшәдѳдә: „Еләккә чѳккән хѳтуннь елльг эғуз гәпѳвѳр деп". Ъктәмьз бървоп қәлду:мь, болдѳ гәпть бѳйьтәверәмьз. Хәй, әбәң түзү:мь, әчәңләйәм йүрьптьләмь, үкәләрьң.

-Хә, хәммәләрѳ йәхшь, кьрсәң сорәп кой дейѳшудѳ.

-Сәломәт болуссун, хьч келәйәм демейсьлә.

-Көрмейсьмь ьшлә джудә коп, ендѳ муннән бәкә кеп турәмьз. Хәй. ендѳ бѳз турәйлук, бър ьшмьнәм бѳджджѳйгә кетүткәндүг бейгә кьрьвөтәйлүг деп қәлдѳм, Мәну: эшнәммьйәм бѳшләп кьрәведдѳм.

-Жудә йәхшь кьпсьләдә. Джә тез қәйтуссьләйә, эқәт-пѳқәт қьсә: бәләддѳ әхьр.

-Ъшьмьз зѳрурѳғ, бѳшкә күнь келәрмьз,

-Хәй... дәрәп кетуссьләйә, тѳбә, бѳшкә кельнә бомәсә.

**Samarqand viloyati дж- lovchi shevalaridan namuna
(Qulota qishlog 'i)**

Айт-айт Кэръм, қалқа айт, айт, айтқан қалар.
Чулдьраған тълъндъ қатқа салар.
Бул дунйада войнаған, күлгән қалар.
Ардақлаған джаньңць ақыр алар.

Велән қайдан чьғадь сөз бомаса,
Кьм джетэләп джүрәдъ көз бомаса,
Адамзатть бекәпән көмәрәкән,
Сарт тоқыған сарала бөз бомаса.

Арғымақтың балась ҳарьмайдь,
Дәръ дьйдъ джүрәккә сарьмайдь,
Джахшьға айтқан сөзъң дасмайады,
Джаманга айтқан сөзъң парьмайдь.

Бешть бешкә қоссаңнар вом болады < ўн
бўлади,

Вон тоқльнь терьсь том болады, <тўн бўлади.
Джъгьттъ алған йарь джақшь боса,
Бър муратқа джеткәнъ шо(л) болады.

Тойға мьнъп келгәнъм джъйрән чьбар,
Қой- қойдағы қувмақ сөз бьйдән чьғар,

Джъгъттѣң алған йарь джақшь боса,
Тал чьбықтай буральп үйдән чьғар.

Арғымақтың баласы харьмайды,
Дәр дъйдъ джурәккә сарьмайды,
Джъгъттѣң алған йарь джақшь боса,
Йеки жеңѣи сьрәйәм тозьмайды.

Тойға мьнѣп келгәнәм куралай көк,
Авдарьльп чапаман айльм берк.
Қызды көргән джерьмдә қьльғьм көп,
Кьмьз сорап ѣчәмән сувсадьм деп.

Тойға мьнѣп келгәнмән чьбарьмды.
Чьбарьмға таққамман томарьмды,
Беш, алты авьз сөзьм басып айссам,
Тарқатар тәмәкьдәй кумарьмды.

Той-той базар, той базар боса бүгьн,
Уй айлана кумар көз қонса бүгьн,
Джақшьлар қьзыл гулдәй толса бүгьн,
Джаманнар джапрақ больп солса бүгьн.

ЎҒУЗЛАҲЖАСИ
УРҒАНЧ-ХИВА ШЕВАСИ

гүррьң

Мән он сәккьз йа:шьмда қой бақар әдъм. Атам қассапчьльк әтәр әдъ. Мән қой бақмақа бър геткәннән он-ом беш гүндә бър гәләрәдъм.

Бър гүн гэсэм, бьзләнъ елэтнъ ақсаққальнъ йьпәкнъ оғьллаптыла. Бу ақсаққалнъ Мәтмьрат ақсаққал дәрәдълә. Бу адам жаммапчълък(түқувчилик) әтәрәдъ. Бу оғьллаңнан йьпәкнъ мәнъ мойнъма ташадьла. Қой бақыштан гәлйәнәдъм, бу йьпәк мән гәмәстән үч гүм бурьн оғьллаңнан; Бър гүнъ гешлькә гәльп, оғьллап гетть, дәп тө:мәт ташадьла. Мәнъ атам вула вьлән урьшть, болмадь. Соң йанқ ақсаққал йаньна бър тода байлань альп, хана арз әтмәкә барьптыла. Хан мәнъ чақьртърдь. Мәнъ иккь пашшап(миршаб) альб гетть. Мәннән, „йьпәкнъ қачан алдьң, нешәтьп алдьң” дәп сорадьла. мән хәммә вақьйань сөлләб бәрдьм. Қачан қой бақыштан гәлйәнъмнъ, бу гәпләдән хаварьм йоқлькьнъ айттьм. Хан маңа йи:рмә тазий урьшнъ буйьрдъ. Мәнъ урып зьндана ташадьла. үч гүннән соң мәнъ қа:зьға қоштьла. Қа:зьға Мәтмьрат ақсаққаллам бардь. қа:зь бьзләдән вақьйань сорадь. мән хәммәсьнъ айтьб болғаннан соң: „шу айтқалларьң рас васа, ант иш” дәдъ. мән ант иштъм. вуам хәммә гәпләнъ сөлләп: „шу бала йьпәкнъ оғьлладь” дәдъ. қа:зь вунъ сөзьнъ қуватладь. Маңа қарап қа:зь. „йьпәкнъ не:рә гьзләдьң, алғанда йа:нънда бьрәв ба:мәдъ?” дәп сорадь. Мән айттьм, „иби, - дәдъм, - мән йьпәкнъ оғьлламадьм, - дәдъм, - мәнъ вөзьм хәр вақьттан өй йа:на бьр гәльб гетәмән, мән гэсәм, йьпәкнъ оғьллаңнаньна үч гүн боған әкән, йәнә мән вунъ кьм бьлән оғьлльйман?” дәдъм. қа:зь мәнъ гәпъмә кулақ салмада:м, маңа „қьрқ тылла төльйсән” дәп хөкүм чьқардь. Шүндәтьп, атам бар дунйасьнъ сатып, зо:рдан қьрқ тылла төләп, мәнъ қутқарьб алвәдъ.(Хива шаҳари)

әртәк

бьр варәкән, бьр йоғәкән, бьр пашшань Айзада дейән қы:зь варәкән. бьр гүнъ Айзада атась вьлән шәтрәнч ойнъйдъ, атасьнъ утадь. атасьна иззә вәрьп: „өйнъ өй әтәдағанам хатьн, ейнъ йоқ. әтәдағанам хатьн” дьйдъ. вуннан соң, атась „йәнә ойнъймьз” дьйдъ. Йәнә:м ойнъйдьла. Айзада йәнә ойнап, атасьнъ утадь. үчьнжь мәртә ойнағанда:м шуннъйм боладь. Айзада йәнә атасьна иззә вәрьп: „өйнъ өй әтәдағанам хатьн, өйнъ йоқ әтәдағанам хатьн” дьйдъ. Айзадань атась уйальп чьқып гетәдъ. Пашша қы:зьнъ сөзьнә дъм қа:рь гәләдьядағын, сарайьна варьп: „жалладла, барьң, қы:зьмнъ өлдьрьң” дьйдъ. Пашшань бьр да: на вәзи:рь варәкән, шу вәзи:рь „пашшайьм, бьлйән бьльп сөллъйдъ, бьлмәйән гүльп сөллъйдъ, навчун өлдьрәмьс, сәвәпнъ айтьң!” дьйдъ. Пашша болған гәпнъ айтадь. Да:на вәзи:рь вуннъйм болса, өз қы:зьңьзнь өлдьрьп нәтәсьз, өлдьрмьйн бьр да: ва: наға бәрәмьс, жазасьнъ тартьп йүрьйвәрсьн” дьйдъ,

Шуннан соң қы:знь чөллъкә чьқарадьла. чөлдә Мәткерьм дейән бьр кәмма:л йандақ чапып йүрьйәнәкән. Вәзи:р Мәткәрьмнъ

кычкырады, Мәткәрем вәзирне йа:нна гәләдә. Соң: „сана иншу кы:знь бәрәмән, аласаммы?" дыйды. Мәткәрем: „йо:қ., маңа хатын гәрәкмыйды!" дәп қалтырды. Вәзир: алмасаң, сәнә өлдәрәмән!" дыйды. Шуннан соң Мәткәрем йахшы, аламан" дыйды. вәзи:ллә кы:знь Мәткәремне өйне ташап, соң қайтып гетәдәлә. Айзада тайха тькәндә дүния:да бьрыңжә экән. Айзада тайха тькәдә, Мәткәрем ба:зара апарып сатып геләдә. Шуннын әтып, иккьсь ге:джәнә-ге:джә дәмьйн, гүннзнь гүннз дәмьйн, и:шләп, йахшы волып гетәдәлә, өйлә сольб аладыла.

Бьр гүнә Айзада атасын чакырып. уллы зыйапат вәрәдә. зыйапатта шәтрәнч ойндыла. Пашша хәммәнә утады. соң Айзада әрнә гыймәнә гыйып, пашша вьлән шәтрәнч ойнды. атасын утады. Соң иззә вәрәдә: „өйнә өй әтәдағанам хатын, өйнә йоқ әтәдағанам хатын" дыйды. Соң Айзада башындағы чөгьрмәнә чьқаралы. пашша қараса, өзәнә кы:зь. Соң пашша уллы той әтәдә. пашшалықынә кы:зйна вәрәдә, мьрат - махсатларына йетәдәлә.

(Урганч тумани, Чакка шоликор қишлоғи).

Gurlan shevasi

Тойға кәгәндә ...

Гүлләндә бьр мәртәдә:м боғаммасыз? Бомаған босаңыз тыңлаң. Мән сьзәрә кычкәнә Гүллән туврьсында сәлләп пәрәмән. Азан мьнән турдықта, ахшам Самарқаттаң кәгән жорам мьнән чай ычып боп, машыңа отырдық әдә Асқар, әрмьйәдә бьргә бовь:дық.

Рүстәм:ың тойна кәгән экән. Асқардың ыльтмасы мьнән авалы Гүлләнә барып, осын тойға баратавған болдық. ина бу, қалхазьмыздың бағы Асқардың хавас мьнән алтындай таванып турған ерьклярнә, шахлары сьны:н дәп турған алмаларына қарап кыйатырғаньнә көрып, тушынтырма:а қарадым.-Зор-кү,-дәдә Асқар, Самарқанның бағларына, охши:дәкән. Шуның учуна:м буруннар қарылар “Кәрләң ” дәсәләр, и:ндә-Гүллән –дыйдыдә, ырастанам, йахшы боватыр хазырлары. Хәммә джайда қурьлыш. Асқар мьнән кәйп әтып

къдърдык. Сува тушэтавған келэ бардык. Хэзэтъп кайыкка мьндък.

Кармак курдык, лыйкьн хэммэ- хэммэдэ:м бальк тутавърмьйдъ-дэ... Баға барьшьт, кьноға къръш,- ьндъйскъй кьно боватьр экэн, тойдан соңғэ қалдырдык.. Ахър, тойа кэч боп кеттъ. Барсақ, той халь башламмаптъ. Рүстәмнъң кәйпъ зор. Бүгүн ахър йазувчы Сәйъд Әхмэд айтқаньдай," «гэччънъң бақьрганьда:м сьрнайдың навасьндый» йахшь көрэн қы:зьнъң тойь боватьрса, унда кәйп бомай, кьмдэ босьн, экэвъэ:м доқтур.

Доқтьрчьлькта Самарқатта охьған. У бу ьшләрды қьльп, мыйман күтп, кәлинъң кәгәнънә:м бълмәппән. Бъзәрдә мыйманларға көбьнчә йашлар хьзмат этәды. Бър мә:ль келинды йеңъл машьннан чушьргән қы:злар йар-йар айтмаға қарады. Қы:злар келинъң атыннан кьйэвә гүл кәлтърды. Эртъсләр ойынға чүштъ. Башландь «тойлар мубарәк». Тойларьмьздың бър қьзьгы барды-да. Асқар дьм хайран болды. Бәлкьм Самарқаттың тойларь башқача болатавгьнды. Мәнәм кормәдымав Самарқаттың тойларьнь. Тойда Асқарды хайран қалдырған нәрсә кәлин намьннан салам айтув, йьгьтлэдән сүзьльшьп "Белбав чечьш ". Асқардың тойдан дьм вахть хош боп қайттъ. Ахыр, вонь Гүлләнъң әдәтләрь дьм хайран қалдырьптъ-да, әртәсьнә хәнә Гүлләнә бардык. Гүлләндь къдырғавсьн дайра бойна бардык., ьшқьльп, Асқарды той ба:на къдыртърдым. Бъзәрдән вахть хош боп кетсә боғань. Йақьнда Асқардан хат алдым. Йазда хәнә бараман дәптъ.

Kitob tumani, Chechak qishlogi

Бър йъль, йыгъллыг вэхтымда басмачыларды қолыга чүшкәммән. Ғалла эльш учун пәйшәммәнъ бәзәрәгә үч кышь боб бәрдык Ек(кь)кышь бәргә қышләдән бәрдык-тә, бәттәмәз бәзәрдән қошыллык, уштә боллык Ғалла эләмәз деб бәрувдык, бәр қышләққа бәрәв йәттәк Бәздә бәр эшнәмәз бәр әдә, шу йәәртәб бәрды-дә, кыйын шу қышләққа йәттәк Шеддән, ендә хәзәргә хәсәпкә бәр йүзү он келә мем буғдай элдәм, бәр хәмрәйм йетмәш келә элдә, бәр хәмрәймәс қыр келә элдә, хәммәсә болуп еккә йүзү йегәрмә келә ғалла эллык-тә. У вәхтә ғалла мәнән куннузәгә йуруш қыйын. Кечәсә хәйдәймәз деп ошергә йәттәк шу йәткән эхшәм(мь)мәз хәвә булут болуп қараңылығ болды, пәчә хәвә йғдә, йурәлмәдык-тә йотып қәллык Куннузәгәйм жонәлмәдык, бу эхшәмә йонәдык, эй эйдән боллы, хәвә ғувәр-пувәр бомәдә жә бәр қәрәв чүшүп, эйдән болуп, эльстәгә йоллә корунып, шүтип учәв(ь)мәс келәйәтувдук-ко,... хей, берйәғдән, элдәмәздән, шо қышләдән чығыб бәр йеттә-сәккәс келәметәрләр йурувдык, эллымәздән уч эдл(к), шо эльстән бәлдәрәп бәзә(р)гә қарәп кельвәрды. Бәзә бәйәк(қа) қарап кетәвердык, улә бәзә(р)гә қарәп кельвәрды, шу, бәр-бәрәмәзгә қаршы кельвәрдык-тә. Бәзәдән отгә-йу қайтәб бәпәқа отгә-дә „тохтәнләр" дьдә. Хоп тохтәдык

-Қайердән чыхтыйнар? - деп сорә:дә.

-Хә, мәнә шу қышләқдән.

-Хоп, қеддән сәләрдыкы?

-Бәзәрдыкы Кәтәптән.

-Ньмә бу эрткәлләрәң?

-Буғдай...

-Хоп, қайтар бергә - дедә-дә, шә:ннәңке:н бәзәрды қайтарды, учәвнәймә кыймә түзүк Хәмрәймәздә екәвдән ғаллань элдә-дә, мең(н)ә ындәмәй турды. Соғун мең(н)ә кел(л)әдә, сен кым, дедә. Лекән хәмрәйләрәм шун(д)әйчә йүргән кышьды, мең(н)ә пәрәстәйгәнә хәмрәйды о. Бәйәхтән кегән хәмрәй әйттә, бунь мәнән әйтәшәв отәрәсәммә, бунь мәргә бәттә пәчәх-тә, бәттә пәчәғдә бер, әнә жақ(қ)а йүмәләтәп тәйлә - кой-дә, дьдә. Шун(д)әй дегәннәңке:н қохтум. Мен әйттәм, хә, бу бәсмәчәйәкән, еннә бәллым, нәвәдә этәп тәйләмәсун, деб йәңәгәйә, сорамағды әйбә джох сәзләр кым боләсәзләр, дедәм.

- Е, менә ертә чәрәхчә бәрсәң, бәләсән, менә кымлыгымнә, дедә.

Тәчмәңә чәрәхчә бәрмәстән шейгә бәр ыш қып қоймәсә, деп қорқайәппән. Кейән бәр вахтә бәттәсә келлә-дә, му мәнән ком

майдә-чүйдә қв отьрмә, дедь, эттән чүштүм-у, этть устыгә буғдай
 эртылғань:йдь, шу эртыгәнь мьнән этть йьлэвьдән олл-дә, этть
 бьйак(к)а бер, дьдь. Бу менькь йемәс, мень некьн бьрэвдән ка(р)здэр
 қыласьзләр, меннән ундурув элэт(ь)тә дьдьм. Еннь майдә-чүйдә
 десәм, бьнньмә зэләлләнтърьп, этьп-пэтьп тәйләмәсьн дьймән,
 кечәсь бьр әвлэх чолгә. Ек(кь) хәмрәйьм чө : т ьннәмәй турьпть.
 Гәпурувурувдьм, бу мә : мэдәнә мәнән әйтгышьв отьрмә, әйтгышшән
 ертәмәңчә дәвур сень әйләнтърәдь, гәп тэвуб берәйкән. Мунь,
 әйтгьм-ко сеңә, әйтгышьв отьргунчә бьр пәчәгдь бер, шунь мьнән
 чукургә эвдәрьп тәйлә, қэлувурәт(ь)-тә, дьдь. Сэғун этть йүлэвьннь
 беддьм, мә!, дьдьм. Этть йүлэвьннь шуннәй элль-дә, хәй нәрәләкка бьр
 беш мьтър-элт мьтър жәй-гә бьттәсьгә еттьб бердь. Буньсь меңә,
 элльмңә кельп қарамәт(и)-тә, шу, чәппә қарап турупть. Этть йетәләб
 бэрдь-дә, йүлэвьннь унә беддь-дә, соғун - қань еннь, больйнәр,
 сьзләрдь мәнә шу йол топпәторь чьрэхчыгә эльб бэрәдь, дьдь. Кәттә
 йол өзь некьн. Шу жәмнәң келәйәткән кәттә йол өзь, шу йолгә
 тушьрдь-йу, топпә-тоғрь кетәвурәсьлә шу йоллән, бу тәмәңнә
 чьхсәңәм этьләсән, бу тәмәңнә чьхсәңәм этьләсән детть-тә, хәйдәдь,
 бьттәсь бир омбьр мьтър әлльн, бьттәсь бьр ом бьр мьтър кейьн,
 элльдәгьннь қолгә ләгәннь бэр, кьйндәгьннь қолдә мьлтгь. Мьлтгь,
 шу, пәнштърәгә охшәгән мьлтгь-у, пәнштърәльгьнньйәм әньгьннь
 бьлмәймән, башқальгьнньйәм некьн. Кечәсь гәттәг мен өзьмәм,
 бьйнә::, „этьп тәйлә" дейәньгә қохтгьм-дә. Соғун йолгә сәп қойдь
 бьзэрдь, хьч ьннәмәй йурәсьлә, дьдь, ьннәмәй кетьвурдьк учэвьмьз,
 бэрә-бэрә мен йәнә сорәдьм, сьләр өзь кьм бөләсьләр, буйтьб ньмә
 қыл(ьв) йурьпсьләр, дьдьм. Хә. у-бу деп, бьттәсь-бьттәсьгә әйттько,
 бьзәр чьйхәнәгә турәмьз, эдлә (р) мьнән буғдайдь қойьп, ше : гә
 келәсән, дьдь-дә, у қэлль, бьзәр кельвурдьк Ендь өзьм бьльп қойдьм
 уләрдь бэсмәчьльгьни. Екэвьннь ортәсьдә бьзәр учэв(ь)мьс
 келәйәппьз, бьттәсь ләгәннь, бьттәсь мьлтгьдь қолгә ушләгән,
 шүтьп келәйәпть. Кьгьн, со: ннәйкен бэрә-бэрә элдьндәгь, шу
 ләгәннь, ек(к)ь-уч қыр эшьп элльн-элльн хәйдәп, кейьн қаттьк қычәв
 хәйдәп кетть. У корьммәй, йох воп кеткәннәйкьн соғун мен, у қайа
 кетть, дьдьм. Қой, йурәвур, ьшьн(б)омәсьн, дьдь. Шу бьр жәйгә
 келувдьк, бьр йәнәгә, шун(д)әй тәрмәшьп йәнәгә чығайт(ь) кән жәйгә,
 шу, этьннь охшәтьп бьр қәмчь урдь-дә, шәтьтть эть, шун(д)әй кьйьнә
 қарасәм, шу, ьзьгә бурдь-йу, бьзә(р)дь тәйләп өзьйәм сә:л(л)ь кет(т)
 ь-дә, қэчьп кетть. Бьзәр ше: гә әрә чолдә қэлдьк Бьр сәккьс
 қьләмьтърләр жол йүрувдьк, хәмрәйләрьм, ен (нь) ньмә қьләмьз,
 бун(д)әй болль, у-бу девдь, хәй, еннь қайтәйьк, шу бьзәрдь
 буғдайдь эгән жәйгә дәвур бэрайық қань, қан (ь) ньмә гәб бэр,

дъдъм, Эстэ-эстэ йэнэгъ жэйгә дәвур еннъ пыйәдә бэрдък, бэрсәк бэйнәгъ, йолдән, бэзэрдән қошылган хәмрәймъздъ ешәгъ бэр ьдъ, бэзәддъкъ этьдъ екэв(ь)мъздъкыйәм, унъ ешәгънъ йолдъ устыгә хәләчөгъсынъ шун (д)әйгънә тоқумыгә суғыпть-дә, әйәгъдәм бәйләп кетъпть. Бэзәрдъ эдләрәм йоғ, ғаллайәм йох, кетъпть. Хъч хъсәбъ йоғ еннъ, қе: гә бэрәрымъздъ бълмәймъз. Муннән элльн е:ләрдъ мең корғанымәм ьмәс, ше:гә йэсттык қымылләмәй, бу қан(д)әй болль еннъ деп. Е(р)тәмьнә(н) турдык, қарасәк, хэ:эллъмъзгә бэр қышлағ бэрәкән, эстэ-эстэ бэрдък шуңә. Е(р)тәмьнә(н) ше:гә бэрп, эдәмләрдь корьп, шун(д)әй-шун(д)әй, хъж бълмәдък, кьмлгънъ тәнъмәдък Некьн шо эгән эдәмләрдь йүс кышьнъ ьчыйә босәйм мен тәныймән, жудэ йәхшыләп белгыләп қойдъм, ьш қылып көрсәм тәныйэзмән, дъдъм. Хәй, бэзә (р)дән сорәп-сорәп, шун(д)әйчъ қе:гә элль, қе: гә қойдъ, кьм элль, кьмъдъ, деп, еннъ сьзәр кетъвьрәңләр, бэзәр буләрдъ тәпәмъз, әдрьсләръздъ қойьп кетъңләр, тошнъ қып, бэз нъмә богәннъ кыйьн хәбәр қыләмъз, дъдъләр. Шүйтп өзъ ғалла тә: чъл вәхть буғдайъмъздъ эддърьб өзъмъз бэр өльмнән қэвдък. Уләрдъ шо қышлағдъ эдәмләръ бъләйкән, кыйьн сәлләдләргә хәбәр қылып, ошә қалқамәнъ устыгә бэрьб бэсмәчъләрдь йэсткән жәйьдә сәлләдләр бэсәб эгән. Бу учэвь, шу, ғалла-палла тэвуп кетърьб берьп турәйкән уләргә, кыйьн бълдък.

Бэйнәгъ балықчъләрдь гэвь мьнән ту : рь больп қэгән.. Унъ элльгә бу гэвлә эсэн. Эвәлгъ жьлләръ быйәгънъ нъмә қып, ьйәгънъ кәвләб йүрәйдъ, мен әйтәмеңко, мунъ бълмәгән кәсмъ қэмәгән. Шу бә : нә мьнән бэр гектәр йердь йонучқасънъ орыв элль. Қувләшп йегән әвқэст тэллъ боләдъ. Бэзәрдъ уруғдъ, шу, бэр этә, бэр енәдән өргип кеткән, дыйдълә. Бэз еннъ бе: гә хәммәсәдән кәтәкәнъ. Йустә болуп йургәннәрньыйәм. кордык. эвзәдән гәп келәрмән кышь босә, өзи зоррәғ босә, шуннәйчъкьн эдәм бу ьштъ бәжәрәдъ. Эвәллән эхър йәрмъмъз шэль, йәрмъмъз ләлми богән. Хей, Сәмәртқаннән нәръ, бэр йәргә чүшүп кетәдъ, дәйрәнъ ең йэмән жәйь. Менәм қойағаймәймән, гэйнә вәхть бэпләймән.

Kitob tumani, Ayronchi qishlog‘i

Бэзәддъ қышлэх халқъ қыйәнъ, бэлғаль, хожә уруғләрьдән. Бэзә еннъ шу уруғләдән ургып қэган-дә. Қадъм әкәль-укәль мэддэр кышьләр богән дыйдъләр, улә түйә сэвгән, қой сэвгән, әйрән қыған.

Бэз әктъб боп келльк, ьгьрмә сәккьзънчъ йьл йер тоқәтыш болль, ьгьрмә тоққьзънчъ йьлгә кельп кәлхәзләштък. Бэр селсэвьт бойьчә мен кәлхәз рәйьсә болльм. Бэр әйдән кейьн сэгум бэздъ селсэвьттъ

рэйьськып койдыла, йеккы йыл ышладым. Қышлқ-қышлққа кәлхәс түзүллә. Оттыз йеккынчы йыл ғалаба кәлхәзъ боллы, йекки йылләң кейын уштә қышлқ - Әчәмәйлә, Қайчылә, Әйрәнчы бър кәлхәз боллы. Кейын йәнә кәлхәзлә бълләштә. Қыр бърынчы йыл йәнә бьзды рэйьс қылып сәйләдыла. Ошә йыль хьсыл йәхшы бомәды. Рә: хбәр өзи буйрук қып, ыш көрсәтмәсә бекәр-дә. Қыр бърынчы йыл уруш боп қаллы, ығылләдды урушкә йувәрәйәппыз. Шүйтып қыр йеккынчы йылләгә бьрып кәлхәзъмьзгә куч кәм қаллы. Ә:рәнум мьнән өзъмьс сув суғдргәммьз, сьзгә, бу кышыгә охшәгән ығылләр кейгә, бьзгә уштә тьрә : тьр бьрды, ышлэвчыләр ғьжылләгән хәммәгьнәсә әйәл. Ошә вәхлә хәм шэль екәйдьк хәм пәхтә. Онәккынчы мэттән ләйшәңнә чүшәйдьк, әпрьл дйьгә дәвур шэлынъ екьб боләйдьк. Сәғун пәхтәнъ егәйдьк. Тьрә: тылләръмьз гә: йурәды, гә: йәтәды, жәнвэр ков ексә беш-эльт гектәр егәйдь, ығьрмәтә-оттыстә эт селкә мьнән чьгытты егьб боләйдьк. Хәммә нессә пәхтәгә қарәтыләйдь. Медьмьс қып сәвун, чәй, шәкәр, чьт тәхсьмләйдьк. Чьтты қарасьнъ әләсьзмь, сурпынъ әләсьзмь. Қайсь керә : босә әләйдьз^с, ғаллайәм шунйәғ. Кәлхуччыләйәм йәхшы ышләйдь, хәммә тәң әзәннән ышкә чьғадь, хәдды йәғдыкь бьрәнтә чьғмәй қәсә. Шүйтып хәр йыль дәвләткә пәхтәнъ пьләнәдән эшьрып тәпшьрып турдык-тә. Бьр хьл кышылә эрдьн эллы, уоттуз беш- уоттуз эльт әрәвә пәхтәнъ өз кәшыккә сәлып, бьр кышы тәрәзйә тәртьп берьп келәйдь, поләшолә дегән гәб бомайдь.

Шәкәр ләвлэвьнйәм көв егдык. Бьр куң кәлхуччыләдды хәммәсьнъ бьр от бәскән әңнәр борды, ләвлэвь егьлгән, шуңнә эп чьхтым, ьдәрәгәйәм хьч кьм қәмәды, хәммә бәлә-чәқаләр мьнән чьғды. Бьттә ьнвьрсәльмьз бә. Бьр вәштән чүштым-дә хәммәгә сәнәб беддым, бьр хәттән тьйдь, озьмәм эллым. Йәгәнәдән чьққаньнъ эп кетйлә дедым, чүччы шәкәр ләвлэвь-дә, хәммә терьп-терьп эп кетәйәптә. Қарәсәм рәйәннъ вәкьлләрйәм бә: рь келәйәптә-дә. Бьр упәлнәмэчы бьрды бьр вәх ләп ытып эллымьзгә кеп қәгәй. Шу турушкә, хәшәр қыпсән-дә, дедь. Кейын рәйкум бәвэ кеп қаллы, кодды, кечкурун, бойрәгә чәкьдде.

Кечкәчә қәммәсьнъ чэвьп тәйләдык, қәмә:ды еннъ. Рәйкумбәвэ ләвлэвьнъ пәйдәсә кәттә деп гәпърып-гәпърып кеп, кейин бьзәдды мәхтәб бәшқә рәйьсләрды қьзәртьрды. Еннъ бьзә эпынньккә отып қоллык. Бьр сувэрып, сувэргәннәң кейн тәйь бошәйдь, кәвләп хәр-хәр жейгә үйдьк, шүйтып хәммә жәйдь, ләвлэвь бәсьп кетты. Тьрәмәгә кельп хьсыллы тәхсьмләйдьк, чьт кесә кәлхэзгә дәррәв хәсәвләп чьғамьз, қань неччы метьддән тьйә:ды, сәғун хәвәр қьләмьз, әбәзәннъ шунь тскшьрып корәмьз, хәркьм ме : нәтыгә йәрәшә эппь

-йц : мь деп. Ғалләнә қол мьнән орып, хом мьнән йәнчәйдьк, ънтъзэм шундәй қатты едькь, йәнчъң сәв(у)рың, тәййәллән, некън хьйәнәт қъмәң, дьйдьм.

Ошә вәғләр кәлхуччьләрдә мәләм кувьдъ шунчә мәл кәлхәздъ йерънъ бәсмәгъчьйдъ. Кәлхәздъ нәнънъ йесәң хәләлләв йе, дейдъгдә, әдәмләгә, сьз пьрәнтъ арқасънъ мә: кәмләсә: ньз, пьрәнткә йәддәм бергәнъңьш шу болә : дь, дьйдьк.

Бьр жәйгә шәль екувдьк, әдәмнъ кәмльгьдән, коғарьп чьғьп, кейън от бәсьп кеттъ, шундәй босәйәм бьр розғәртә бьр туннәчә шәль тьйдъ.

Бьр кун рәйкумбәвә чакьрьп, сеңнә әт-хөкьз йетъшмәйдьмә? деп сорәгдъ.

Бьр кун ьстьмә зорәләйвьддъ, бәдәнъмнә варәжә кьрьвьддъ, хьшпә дәвушъм пьттъ, йентькьб-йентькьб нәпәс әләмән, әйәльм бьр мәмә чакьргәнәкән у қолънъ шүтп тәмәғьмнә әп кельвьддъ. Е, қой, қой, дедьм. Сув ьччәм отмәйдъ. Соғун қарәсәм бәдәрләп уч кьшь оқьйвьддъ, әйәльмнъ чәкьрьв әйттъм, бьр кьшьгә буйур, шә : : рдән тәвә : мә, ғузәддән тәвә : мә бьр вьрәч тәпсәдә йувәрсә, дедьм. Қарәсәм әвхәл шо. Соғун шә: : рдән вьрәч кев әп кеттъ менъ, ендъ йәтпән, бә : рьсь өзчә гәпләшәйәптъ, қуләғьмнә кьрәдъ, чүшмәймән уләддъ гәвьгә, хьштъмәнъ бьлмәймән, некън нәпәс гьттәкьнә рәшәм болль, бәргәннәң кейн. Шүтип әпәрәстә қып түзәльп кеттъм. Еннъ әдәмләгә белбувәрдән йуғьрьдән йәрә чьхсә, меңә йувәрсьн, дедьм. Бьр кьшьнъ сәндән бьр сом дегән йәмән йәрә чьғьптъ, бәхшьңнә, пәлчьңнә йугурәвьрәсәммә, бәр чоләғ вьрәчкә, деп қәғзә йәзб бердьм. Тағъ бьттәсьнъ қарәсәм уштәсь оқув йә : : пть, тәмәхтъ бьр тәмәнънъ қьсьв әгән, хьллә нәпәс әләдъ. Хәзәр вьрәчкә бәр, деп жөнәтвь йувәрдьм.

Кәлхәзгә йеттъ йуз гектәр әвь йер бәр ьдъ, сув йетъшмәйдъ, кум бәттьш пәйтъ ту : рь әлльгә бәддьм. Вәтхузгә ьшләгән устә кьшь бон кетә : мә, меңә сув берәсәммә, йохмә? дедьм. Сув учун уруш-соғьшәм боп турәт(ь)тә, еннъ. Бу гәвьңңь қой, улум, дедъ.

Нькә тойдә әрзь-хәвәсь бәр ку: нә кьшьләр тоққьс тәвәк қьләдьләр, йьгьт бергән нессәдән тоққьс хьл тәвәм қьләдъ - әнәр, хәлвә, нән, шәшльк..., хәммә қассьгә сәльв әләдъ. Той кунъ бьр қас йәзьп қойәллә, шу қаскә қъм қанчә тәйләсә тәйләйдъ, пулль кьйәв тәмәңнә тәпшьрәллә. Шу кунъ хәмсәйә хәвьльгә қьз дугәнәләрь мьнән оттьрәдъ, қьздъ вәкьльнъ сорәб бәрәллә (р). Кәмпьрләр ләләләддъ гүп-гүп урьп, тезрә: гәпьр деб мәжмур қьгәннәй қьләллә. Шунъ учун вәкьл сорәп кегәллә кәмпьлләгә пул берәдъ. Еннъ қьс қьмнә вәкьльнъ бергәм босә шунъ гәвь гәп, кәрәтәйәм боләдъ. Тьгьт тәмән

эйәлләр ығытты кыптыдән, тоньдән ы:нә откәрһп турәдъ, кейһн ығыт ектә жәрәсы мһнән чьмьллькка кьрып учъвйәм сәлэм сәләдъ. Кәмпьллә, ков йәшәсыһ! мьң йәшәсыһ! кьп қәләллә(р). Еккь жәрәнһ кьйъвбъшләтәр дейдьлә. Уләгә әтәп қалпәк', қас, тәвэм тәттып әлльгә қойәллә, бьркәшьгә пул тәйләп, улә әлһп кетәллә. Пулль қьздь енәсыгә берәллә (р). Кельһнһйәм кьйъвдъ әлльгә кьйьрып қойәллә(р), ойгә әдәм толә боләдъ. Кейһң кельһң-кьйъвдъ хешләр ычмьллькка қарәп сәчәлә сәчәдъ.

Еттәмһнәң қайһнәсы кьйъвдъ қъшыгә чьһнтъвъх, чьйһнһй-пьйәлә, бьркәш кетьрып қойәдъ. Кьйъв уһнә әлһп кетәдъ. Нәмъзъ әсыргә бәрһп қьз әткә мһнһп кьйъвдъкьйә жонәйдъ. Йолләгә бәқам тутәллә әдәмлә, қьздь мһндьрьб бьргьч йә әкәсы, йә укәсы уләгә пул берәдъ. Қьз әт мһнән әлъвдъ гьддъдән әйләнәдъ, қьздь ығыт кәтәрһв әләдъ. Кейһн бгтәчәрь, жоййеғарь қьс коддъсы боләдъ. Қьс коддъгә қьздь әтә-енәсы коргәнһ кельп, хәпъвән, әттуйәк әп кебберәдъ.

O 'zbek tilining Koson shevasi

Бьр бьркәкән бьр уъгекеп қәдьм зәмънде бьр кьshь болгән әкән. У кьshьһн ыshтә оғль бьркәкән. Кунләрдән бьр кун у кьshь ығыр кәсел больб қәлһптъ, кәттә оғльһн чәқьрып shыһнәй дептъ: оғльм, мень йәshәshдән корә ольмьм йәқьһ қәлһ. Әгәр мән олсәм, горьмһн ыч кун рәйләйсәнмь?, дептъ. Оғль йоқ рәйлемәймән дептъ. Shыһнәй кейһн у ортәһчь оғльһн чәқьртьрыптъ. Лекьһн ортәһчь оғль һәм әтәсыһн горьь ыч кун рәйleshкә гъзъ бәлмәртъ. У кьshь қәттьқ хәрә борптъ мә кенжә оғльһн чәқьрптъ. Оғльм, мәбъдъ мән ольб қәлсәм, горьмһн ыч кун рәйләйсәнмь? дептъ. Кенжә оғ'ль ыч кун емәс йус кун дьсәйм рәйлshкә тәйгьльгьһн әутьрптъ. Әрәден бьр нәчһчь кун откәннән кейһн у кьshь ольрптъ. Әтәсыдән қәлгән меръсһн ыч оғ'ль больб әртьлә. Лекьһн ыккьтә кәттә оғ'ль мәьshәт, ойһн – кылгььгә берьльб кетьрптъ. Tez kyндә ылә озлeryгә қәreshль богән мәросһн ычьб тәмъм қьртьлә. Үләдә һьч нерсә қәмәртъ. Үләһн һәр кунь бьргә мәьshәт қьләyetкән дьслeryйәм тәйләр кетьрптъ. Shыһнән кәйһн ылә ыкәлeryһн ылдьгә кельр ыл сорәбтълә. Кәһжә оғ'ль әкәлeryһн герьһн қәйтәрълмәй ыләге ыл берәорьрптъ. Лекьһн ылә tez kyндә ы ылдьйәм ычьб тәмъм қьртъ. мә йәнә ыкәлeryһн ылдьге кертъ. Кенжә оғ'ль әтәсы олгәннән кейһн бьгьһчь кунь горгә бьгьртъ. Бьр чәткә отьвъльб горһн рәйләй бьshлery. Бьр рәйт ыsmъһнән бьр қәрә ыт tyshьртъ вә горһн ыч мертә әйләньр кетейәткәндә кенжә оғ'ль ыт ыshлөвъртъ. Shындә ыт shыһнәй дептъ: Мән ытейһн ытйьдьм, ытәй олгәннән кейһн ыһн горьһнә зьйърәт қьльshгә чыshгәньдьм. Әгер керәй бор қәсәм, мәнә ы ыкьһнә tyтәтәсән, дьр йькьдән йульр берьртъ-дә, ыsmъһгә

котәргәлтә. Ъккәнчә кунь бәр зәнгәр җт келәр гораь ух мәттә ейнәлб кетейәткәндә ог'л унһәм ушләнәртә. У җтәм йәлдән йульр берәр козден гәйр борть. Учәнчә кунь бәр сәмән җт келәртә. Уйәм гораь ух мәттә ейнәлр йендә кетәйәткәндә ог'л ушләнәртә. У җтәм йәлдән ух җлә йульб берәр коздән йоқәлтә. Кенјә уйгә келәр бу сәрдә әкәләргә әйтмәртә. Әкәләр ьчәр кенјә ог'ьлдәйәм бәр - йог'ьнә коккә сәвуғәртәлә Шһүнә кейән улә бошқа йурткә бәш җәр кетәртәлә вә бәр кәшгә чорәнләккә ьшгә кәртәлә. Күнләдән бәр кун әкәләр кенјә ог'ьнә қойләнә җлдәдә қәлдәртә озләрә шәһәргә чһшәр кетәртә. Улә шәһәргә бәртә шһндәй хабардә ешәртәлә: әгәр кәмдәкәм җт мәнән қәргә зәнәләк нәrvәннән чәртә рәшшәнә қәзәнә қәлдән суv ьчәр, узугәнә җәр чһшә, рәшшә қәзәнә ошәнгә берәдә. Улә уйгә келәр, бу хабардә кенјә ог'ьлгә әйтәртә. Кенјә ог'ьл мәнәйәм бәртәйлә, дәр йеләнәйәм әкәләр унә бәртәртәлә. Шһндә кенјә ог'ьл қәгә җтә йәләнә тәтәртә, устәгә кәйәмләрә мәнән җт рәйдә бәртә. У кәйәмләнә кәйәр рәшшә сәртәйгә йол әртә, зәнәнә җлдәгә бәртә, җгә бәр қәмчә угәртә, җт 38 зәнәгә чәртә. Кенјә ог'ьл җәнә бәшәнә қайәртә чһшәр кетәртә вә һеч нәсә кәртәгәндәй рәдәгә қәгәр йугәртә, әкәләр келәр, бугәнгә богән вәқейәнә гәрәртә. Ъккәнчә кунь кенјә ог'ьл зәнгәр җт мәнән бәртә, 39 зәнәгә чәртә, кәйән қайәртә кетәртә. Учәнчә кунь сәмән җт мәнән бәртә 40 зәнәгә чәртә. Рәшшәнә қәздән суv җәр ьчәртә, қәлдән узугәнә җәр чһшәр кетәртә вә рәдәсәнә бәртә йугәртәртә. Рәшшә шһндәй буйғу қәртәртә. Нәммәнә қәләнә йүвдәртә чәртәйлә, дәр. Лекән 40 зәнәгә чәртә әзәмәттә җәртәртәлә. Рәшшә кәм қәлә, йәнә, қәләнә йүвәгән, дәрә. Нәртәкәлә бәр рәдәчә қәлгәнәнә әйтәртә. Рәдәчәнәйәм чәртәртә, қәләнә йүвдәртәлә вә унә қәлдә узукдә корәртәлә. Шһнәй кейән рәшшә40 җ кәчәйу - 40 күндүз той қәләр, қәзәнә, кенјә ог'ьлгә берәртә вә рәшшәләг'дәйәм җәртәртә. Кенјә ог'ьл 2 тә әкәсәнә вәзәр қәләр әртә вә мәләкә мәнән бәргә мурәт мәхсәтәгә йетәртә.

Bekobod Eski ovul qishlog'i shevasi

Нәммә джәртә сәртән қәзәр джәртә. У җртәбүстан чһшәр кеттә джәлдән шә:rchәгә қәртә джүгә бәшләдә. Джәл джәг'асәдә рәхтә егәлгән едә. У бәрдән рәхтәзәрг'а қәртә бугәлдә. Нәр бәр түр рәхтә хүттә ог'ән ьйәлр саләм берәдјатқәндәй едә. Вәртәртә узәртә кәтәргәлгән чәң-тозәндә корәртә қәлдә. Бу чәң тозән о'ган қәртә кәләберәдә, қәртә бәр мәшән тола қәзләр кәләдјатә, Олар авәзләрәнә бәрәчә ашүлә әйтәр кәләдә. О мәшән өтәр кәткәнчә қәртә түрдә. Кәй йәнә кәтә бәшләдә. Онә әсә атә Қәшқәр. Нәкән ортәқләрә һәзәлләшәр Шәйәр дәрәдә.

Шайыр дөгөнчәйәм бар. О һәр заман - һәр заманда шерәм джазыр тырадь. Qoshqar kech baqqanda үйгә джетыр алдь, үйгә кьгьр арась әркәгән авqattan azgana джер дәррәв джатыр қлдь. О джьдә chьrchag'н едь. Вүгүн о қнча джол джүрдь, ахьр.

Ләтәрә

(prof.Y.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan)

Eshäk, өкьз, түйә әsrәtlәshьрть: eshäk der-emьsh: dostlar, men shy dунйаg'a кәр бьр нәсә көrmәstьn арманда кетйарпан. улар sorарть: ни:нь көrmәдьң депть. Eshäk етьрть: shy vaххачьй бьр ьssьq nang'ьнань қайтаққа батьгьр йьйамадьm. өкьз етьрть: сеньң арманьң арманьm? Меньң(мен) арманьmнь eshьt, men shy vaххачьй йахshь ьssьqқана shalg'amshorpa ичаньй кetyарра(n). Түйә етәдь : екөньңпнәm арманьң е:sh нә:sәгә турмьйдь. Меньң арманьmнь eshьтьңнәг: Меньң(мен) арманьm shy vaххачьй уахshь ьssьqқана sandalg'a төрт айаg'ьmнь са:р отiramastьn кетйарра(n)

Ertäk

bar әкә, йог' әкә, бөгь бәкәvyl әкә, тьлкь йасавyl әкә чьmчьq чаqьmчь әкә. Bir qarg'a бьлә бьр qozь bar әкә, йүгүр-йүгүр екөнь dostь борть. qarg'a qozьchaqqa qarap: «Dostь. dostь депть, қуйryg'ьңдьн бьр choqьt-чь» депть. Qozь «tymshьg'ьң haram. барьр дайрадьн йувур кә» депть. Qarg'a дайrag'a барьрть.

«Дайра, дайра, берьң(бең?) syv, йувьй tymshyq, qozьchaq choqьp, больй semьz» депть. Дайра етьрть: «syv berәdog'on ьдьshьm йоq, күlalдьн барьр көзә әккә» депть. Qarg'a күlalг'a барьрть: «Күlalчь әкә, берьң көзә, альй syv, йувьй tymshьq, qozьchaq choqьp, больй semьz» депть. Күlal:«Таййар көзәm йоq, sag'чьг'a барьр sag' әккә» депть. qarg'a sag'чьг'a барьрть. “Sag'чь әкә, берьң sag' аpрагьй күlal, қь)сьн көзә, альй syv, йувьй tymshьq, qozьchaq choqьp, больй semьz» депть. Sag'чь кийьк shax(mүgүz) әккә, депть. Qarg'a кийькчьгә барьрть.” Кийькчь әкә, берьң shax, альй sag,' аpрагьй күlal, қьсьн көзә, альй syv, йувьй tymshьq, qozьchaq choqьp, больй semьz» депть. Кийькчь етьрть:” Кийькләг сүйт ьshmәсә, shax bemьйдь, сүйтчьдьн барьр сүйт әккә» депть.Сүйтчь: «Сьгьrlәг рьчән йемәсә сүйт bemьйдь» депть. Qarg'a рьчәнчьгә барьрть:” Рьчәнчь әкә, берьң рьчән, йесьн сьгьr, бесьн сүйт, ьssьн кийьк, бесьн shax, альй sag' аpрагьй күlal, қьсьн көзә, альй syv, йувьй tymshьq, qozьchaq choqьp, больй semьz» депть. Рьчәнчь етьрть:”Oraq йоq, oraq әккә, огьpperәтә” депть. Qarg'a oraqчьг'a барьрть:” Oraqчь әкә, берьң oraq, альй рьчән, йесьн сьгьr, бесьн сүйт, ьssьн кийьк, бесьн shax, альй sag', аpрагьй күlal, қьсьн көзә, альй syv, йувьй tymshьq, qozьchaq choqьp, больй semьz»

депть.”Таййар орақ йоқ, көмърчхьдън багър көмър әккә” депть. Qarg‘a көмърчхьгә багърть:” Көмърчхь әкә, бергң көмър, апрагый ysta.қьсьн орақ, альй рьчән, йесьн сьгър, бесьн сүйт,ьссьн кийьк, бесьн шах, альй sag‘, апрагый күлал, қьсьн көзә, альй суv, йувый тумшхьқ, қозьчақ чоқър, больй семьз» депть.” Көмърчхь бър халта көмър берть. Көмъргн ьчхьдә бър дана чоқ бар әкә, көмърнъ қarg‘a арқалар барарқан әкә, һальг‘ь чоқтын көмър от ар кетър, қarg‘a күйьр өльр қартъ.

О‘zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari

1. О‘zbek dialektologiyasining predmetini aniqlang:

- A. О‘zbek shevalarini o‘rganadi.
- B. О‘zbek dialektlarini o‘rganadi.
- C. О‘zbek adabiy tiliga asos bo‘lgan shevalarni o‘rganadi.
- D. О‘zbek tilidagi sheva, dialekt va lahjalarni o‘rganadi.
- E. О‘zbek lahjalarini o‘rganadi.

2. Lingvistik - geografiya nima?

- A. Shevalarning leksikasini yozma ravishda o‘rganadi.
- B. Shevaga xos xususiyatlarni o‘rganadi.
- C. Shevaga xos xususiyatlarni kartada aks ettirish orqali o‘rganadi.
- D. Shevaning fonetik xususiyatlarini rasmlarda belgilaydi.
- E. Shevaning grammatik xususiyatlarinigina xarita orsali o‘rganadi.

3. "Transkripsiya" so‘zining ma'nosi nima?

- A. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o‘tish.
- B. Yozuvda tovushlarni aniq ifodalash.
- C. Harflarning o‘qilishini ta'minlash.
- D. Harf va tovush munosabatini belgilash.
- E. Qayta yozish.

4. ə,e unlilari tavsifi to‘g‘ri aks etgan qatorni toping.

- A. Old qator, yuqori - tor.
- B. Old qator, lablangan.
- C. Old qator, quyi - keng.
- D. Old qator, lablanmagan.
- E. Old qator, o‘rta - keng.

5. Chig‘atoy, o‘g‘uz, qipchoq lahjalari qaysi olim tasnifida tilga olingan?

- A. Y.D.Polivanov.
- B. V.V.Reshetov.
- C. A.K.Borovkov.
- D. K.K.Yudaxin.
- E. G‘.O.Yunusov.

6. Labial singarmonizmning tavsifi qaysi qatorda to‘g‘ri berilgan?

A. Soʻzdagi unlilarning old qator va lablanganlik darajasiga koʻra uygʻunlashuvi.

B. Soʻzda lablangan unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga koʻra uygʻunlashuvi.

C. Soʻzdagi old qator lablangan unlilarning uygʻunlashuvi.

D. Soʻzdagi orqa qator lablangan unlilarning uygʻunlashuvi.

E. Soʻzdagi lablangan unlilarning uygʻunlashuvi.

7. Tovush mosligi mavjud soʻzlar qatorini belgilang.

A. Terək, terəǵ

B. oraq, oragʻ

C. toppǵ, doppǵ

D. ketdǵ, kettǵ

E. yogʻmǵ, yamgʻǵ

8. Qaysi dialektlarda oʻrin-payt, chiqish kelishiklari va egalik affikslari orasida "n" undoshi orttiriladi?

A. Toshkent, Samarqand.

B. Xorazm, Samarqand.

C. Xorazm, Forish.

D. Xorazm, Shahrisabz.

E. Xorazm, Sariosiyo.

9. Toshkent shevasida -lar affiksi qaysi turkum soʻzlariga qoʻshilib hurmat maʼnosini ifoda qiladi:

A. Faqat otlarga.

B. Faqat feʼllarga.

C. Ham otlarga, ham feʼllarga.

D. Ham otlarga, ham sifatlarga.

E. Ham sifatlarga, ham feʼllarga.

10. Toshkent va Samarqand shevalari qaysi unlining qoʻllanish-qoʻllanmasligiga koʻra farq qiladi?

A. e va ɛ

B. a va ɔ

C. a va e.

D. ɔ va e.

E. e va ɛ

11. Sheva deb:

A. Oʻzbek tilining kichik territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

B. Oʻzbek tilining oʻziga xos leksik xususiyatlariga oid bir qismiga aytiladi.

C. O‘zbek tilining o‘ziga xos fonetik va grammatik xususiyatiga ega bo‘lgan qismiga aytiladi.

D. Sheva territorial tildir.

E. O‘zbek tilining leksik fonetik va grammatik xususiyatlariga ega bo‘lgan kichik qismiga aytiladi.

12. O‘zbek adabiy tiliga berilgan to‘liq ta’rifni aniqlang:

A. O‘zbek adabiy tili asrlar davomida bir qolipga tushgan, silliqlashgan tildir.

B. O‘zbek adabiy tili milliy tilning yuqori bosqichi bo‘lib, so‘z san’atkorlari tomonidan sayqal berilgan, bir qolipga solingan tildir.

C. O‘zbek adabiy tili leksik jihatdan barqaror, fonetik va morfologik jihatdan bir qolipga solingan milliy tilning yuqori bosqichidir.

D. O‘zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, me’yorlashgan tildir.

E. O‘zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik va grammatik jihatdan bir qolipga solingan, so‘z ustalari tomonidan silliqlangan tildir.

13. Fonetik transkripsiyaga berilgan ta’rifni belgilang:

A. Tarixiy yodnomalardagi matnlarni talaffuz qilish normalarini belgilab beruvchi yozuv sistemasidir.

B. Fonemaning variatsiyalari va variantlari bo‘lgan konkret nutq tovushlarini yozib olishda qo‘llanadigan yozuv sistemasidir.

C. Fonemalarning to‘g‘ri talaffuzini ta’minlovchi yozuv sistemasidir.

D. To‘g‘ri talaffuz normalarini aks ettiruvchi harflar yig‘indisidir.

E. To‘g‘ri yozish va talaffuz qilishga xizmat qiladigan belgilar sistemasidir.

14. a, ъ unllilariga berilgan to‘g‘ri tavsifni belgilang:

A. Umumturkiy unllilardir.

B. Orqa qator unllilardir.

C. Yuqori - tor unllilardir.

D. Barcha shevalarda uchrovchi unllilardir.

E. O‘zlashgan unllilardir.

15. Qarlus-chigil uyg‘ur, qipchos, o‘g‘uz lahjalari kimning tasnifida aks etgan?

A. Y.D.Polivanov.

B. V.V.Reshetov.

C. A.K.Borovkov.

D. K.K.Yudaxin.

E. G‘.O.Yunusov.

16. Umlaut deb:

A. Oldingi bo‘g‘indagi unliga keyingi bo‘g‘indagi unlining moslashishiga aytiladi.

B. Keyingi bo‘g‘indagi unlining oldingi bo‘g‘indagi unliga ta'siriga aytiladi.

C. O‘zakdagi unlining affiksdagi unliga ta'sirini bildiradi.

D. Affiksdagi unlining o‘zakdagi unliga ta'sir etishiga aytiladi.

E. Affiksdagi old qator unlining o‘zakdagi orqa qator unliga ta'sir etishi va o‘z xarakteriga o‘xshatib olishiga aytiladi.

17. Unli va undoshlar mosligi qanday nomlanadi?

A. Assimilyatsiya.

B. Dissimilyatsiya.

C. Singarmonizm.

D. Spirantizatsiya.

E. Akkomodatsiya.

18. -lyk, -lyg‘, -ly: affikslari qaysi shevada ko‘plik ma'nosini ifodalaydi?

A. Qurama shevalarida.

B. Marg‘ilon shevasida.

C. O‘sh shevasida.

D. Qorako‘l shevasida.

E. Toshkent shevasida.

19. Toshkent dialektiga xos hozirgi zamon fe'l tuslanishini aniqlang.

A. bɔvɔmmən

B. barʔatʔma(n).

C. bɔrɔmmən.

D. bɔrɔttʔm.

E. bɔryttʔmən.

20 . -sətmʔz affiksi qaysi dialektida va qaysi fe'l shaklini hosil qiladi?

A. Shimoliy o‘zbek shevalarida, I shaxs buyruq-istak shakli.

B. Toshkent dialektida, I shaxs buyruq-istak shakli.

C. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak birlik shakli.

D. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik fe'li shakli.

E. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak ko‘plik shakli.

21. Dialekt deb:

A. Bir-biriga teng bo‘lgan shevalar yig‘indisiga aytiladi.

B. Bir-biriga yaqin bo‘lgan shevalarni bildiradi.

C. Leksik, fonetik va morfologik xususiyatlari yaqin bo‘lgan shevalarni birlashtiradi.

D. Dialektlar asosida shevalar paydo bo‘ladi.

E. Leksik, fonetik va morfologik jihatdan yaqin bo'lgan hamda o'zbek tilining nisbatan kattaroq territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

22. Adabiy tilning tayanch dialektiga to'g'ri baho berilgan qatorni aniqlang.

A. Adabiy tilning leksik normalarini tayanch dialekt belgilaydi.

B. Adabiy tilning eng muhim fonetik va morfologik normalari tayanch dialektdan olinadi.

C. Adabiy til to'laligicha tayanch dialekt asosida rivojlanadi.

D. Adabiy tilning rivojlanishi tamoyillarini tayanch dialekt belgilab beradi.

E. Tayanch dialekt adabiy tilning barcha normalarini belgilab beradi.

23. y, y unilari tavsifi to'g'ri keltirilgan qatorni toping.

A. Orqa qator, lablangan.

B. Old qator lablangan.

C. Yuqori - tor, lablangan.

D. Old qator, yuqori - tor.

E. Old qator, quyi keng.

24. Turk-barlos shevasi qaysi olim tasnifida tilga olinadi?

A. Y.D.Polivanov.

B. V.V.Reshetov.

C. A.K.Borovkov.

D. K.K.Yudaxin.

E. G'.O.Yunusov.

25. Ushbu ta'riflardan qaysi biri singarmonizm qonunini to'g'ri ifoda qiladi?

A. Unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. Unlilarning old qator va orqa qator hamda lablanish darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.

C. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining xususiyatiga ko'ra keyingi bo'ginlardagi unlilarning uyg'unlashuvi.

D. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining orqa qator va old qator lablangan va lablanmaganligiga ko'ra keyingi bo'g'indagi unlining uyg'unlashuvi.

E. So'z o'zagidagi unlining orqa qator va old qator, lablangan va lablanmaganligiga ko'ra affiksdagi unlilarning uyg'unlashuvi.

26. Kontrast juft unlilar berilgan qatorni toping.

A. а - ъ

B. э - е

C. и - ъ

D. о - ө

Е. Ы - Ъ

27. Qaysi dialektlarda o‘rin-payt va jo‘nalish kelishiklari almashinib qo‘llanadi?

- A. Toshkent va Farg‘onada.
- B. Qorako‘l va Xorazmda.
- C. Samarqand, Toshkent viloyatlarida.
- D. Namangan va Andijonda.
- E. Qashqadaryo va Surxondaryoda.

28. O‘g‘uz lahjasiga xos harakat nomi affiksini aniqlang.

- A. - йәр, - мақ
- B. - мақ, - мәк
- C. - мәк, - sh
- D. - v, - мақ
- E. - мәк, - ьsh

29. Qaratqich kelishigining -иң , -ың , -уң -үң affiksi qaysi shevalarda qo‘llaniladi?

- A. Barcha shevalarda.
- B. Toshkent shevasida.
- C. Singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda.
- D. Singormonizmli shevalarda.
- E. Qipchoq lahjasi shevalarida.

30. Qipchoq lahjasi uchun xarakterli bo‘lgan harakat nomi affiksini ko‘rsating.

- A. - maq
- B. - v
- C. - mək
- D. - sh
- E. - ysh.

31. Lahjaning ta'rifini aniqlang.

- A. Bir-biriga yaqin bo‘lgan shevalar jamidir.
- B. Bir-biriga yaqin bo‘lgan dialektlar jamidir.
- C. Etnik jihatdan bir-biriga yaqin bo‘lgan dialektlarni birlashtiradi.
- D. Lahja - bu aslida til, sheva ma'nolarini anglatadi.
- E. Dialektlarning yuzaga kelishiga asos bo‘ladi.

32. O‘zbek lahjalari to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni toping.

- A. O‘g‘uz, qipchoq, Jizzax.
- B. O‘g‘uz, qirg‘iz, Qoraqalpoq.
- C. O‘g‘uz, qipchoq, qarluq.
- D. O‘g‘uz, nayman, qarluq.
- E. O‘g‘uz, barlos, qipchoq.

33. o, ø unlilari tavsifi qaysi qatorda berilgan:

- A. Quyi - keng, lablangan.
- B. Yuqori - tor lablangan.
- C. O'rta - keng, old qator.
- D. O'rta - keng, lablangan.
- E. O'rta - keng, orqa qator.

34. O'zbek shevalarining rang-barangligini quyidagi omillardan qaysi biri ta'minlagan?

- A. O'zbeklarning etnik xususiyatlari, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.
- B. O'zbeklarning turmush tarzi, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.
- C. O'zbeklarning etnik xususiyatlari va o'zbek tiliga tojik tilining ta'siri.
- D. O'zbek tiliga turkiy tillarning ta'siri.
- E. O'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

35. Palatal singarmonizmning to'g'ri javobini belgilang.

- A. So'zda unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- B. So'zda unlilarning old qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- C. So'zda unlilarning moslashganligi xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- D. So'zda unlilarning lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- E. So'zda unlilarning old qator va orqa qator hamda lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

36. Ikkilamchi cho'ziq unlilar qanday yuzaga kelgan?

- A. So'zdagi biror unli tovushning tushib qolishi natijasida paydo bo'ladi.
- B. So'zdagi biror undosh tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
- C. So'zdagi biror bo'g'ining tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
- D. So'zdagi urg'u o'rnining o'zgarishi bilan yuz beradi.
- E. So'zdagi bo'g'inlardan birining tarixiy taraqqiyoti natijasidir.

37. Tushum kelishigi qaratqich ma'nosida qaysi shevalarda qo'llanadi?

- A. Toshkent, Shimoliy o'zbek shevalari.
- B. Toshkent, Samarqand.
- C. Toshkent, Qarshi.
- D. Toshkent, Forish.
- E. Toshkent, Namangan.

38. - джан affiksi qaysi dialektida xotin-qizlar ismiga qo‘shilib hurmat ma’nosini ifodalaydi?

- A. Toshkent dialektida.
- B. Samarqand dialektida.
- C. Xorazm dialektida.
- D. Qurama shevalarida.
- E. Andijon dialektida.

39. - джэк, - аджақ affikslari qaysi lahjada qo‘llanadi?

- A. O‘g‘uz lahjasida.
- B. Qorako‘l shevasida.
- C. O‘g‘uz, qipchoq lahjalarida.
- D. Qipchoq lahjasida.
- E. Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasida.

40. Quyidagilardan qaysi biri lahja emas?

- A. Qarluq.
- B. Qipchoq.
- C. O‘g‘uz.
- D. Qozoq-nayman.
- E. Qarluq-chigil-uyg‘ur.

41. O‘zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. O‘rta o‘zbek.
- B. Janubiy Xorazm.
- C. Qarluq.
- D. Do‘rmon.
- E. Jaloyir.

42. O‘zbek adabiy tilning tayanch dialektlari ko‘rsatilgan qatorni belgilang:

- A. Toshkent, Farg‘ona.
- B. Toshkent, Andijon.
- C. Toshkent, Jizzax.
- D. Samarqand, Toshkent.
- E. Farg‘ona, Namangan.

43. и, ы unlilari tavsifi to‘g‘ri berilgan qatorni belgilang.

- A. Yuqori-tor, lablanmagan.
- B. Quyi-keng, lablanmagan.
- C. Old qator, yuqori-tor.
- D. Orqa qator, yuqori-tor.
- E. Orqa qator, lablangan.

44. Dialektolog olimlarni ko‘rsating.

- A. M.Asqarova, Sh.Shoabdurahmonov, G‘..Abdurahmonov.
- B. Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullaev, S.Ibrohimov.

- C. S.Ibrohimov, F.Abdullaev, A.Hojiev.
D. F.Abdullaev, V.V.Reshetov, H'.Abdurahmonov.
E. Sh.Shoabdurahmonov, A.Aliev, Sh.Rahmatullaev.

45. Birlamchi cho'ziq unilarning saqlanib qolishi qaysi omilga bog'liq?

- A. Biror unli tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
B. Biror shevaga boshqa shevalarning ta'siri natijasida yuzaga keladi.
C. Qadimgi turkiy tildagi cho'ziq unlining saqlanib qolishi natijasidir.

- D. Shevaning biror tarixiy taraqqiyoti davrida paydo bo'lgan.
E. Shevaga boshqa turkiy tillarning ta'siri natijasida paydo bo'lgan.

46. O'zbek shevalarida kelishiklarning eng kam miqdori va qaysi dialektlarda qayd qilinadi?

- A. 5ta, Toshkent va Farg'onada.
B. 5ta, Jizzax va Samarqand.
C. 4ta, Qipchoq va o'g'uz lahjasi dialektlarida.
D. 4ta, Surxondaryo va Buxoroda.
E. 4ta, Jizzax va Andijonda.

47. -lar//lär ko'plik affiksi qaysi shevalarda qo'llaniladi?

- A. Toshkent shevasida.
B. Buxoro o'zbek shevalarida.
C. Umlaut qonunini saqlagan shevalarda.
D. Singarmonizm qonunini saqlagan shevalarda.
E. Assimilyatiya qonunini saqlagan shevalarda.

48. -cha affiksi qaysi shevalarda erkalash, kichraytirish, ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

- A. Shimoliy o'zbek shevalarida.
B. Farg'ona dialekti shevalarida.
C. Surxondaryo dialektida.
D. Jizzax dialektida.
E. Toshkent dialektida.

49. Qaysi qatorda egalik affikslari variantlari qo'llangan?

- A. - ъм, - сѣ
B. - ъм, - дѣ
C. - ъң - сѣз
D. - ъ, - к
E. - мѣз, - дѣг

50. ң (ng) undoshi to'g'ri tavsifi berilgan qatorni toping.

- A. Til oldi, portlovchi.
B. Til orqa, qorishiq portlovchi.
C. Til oldi, sirg'aluvchi.

D. Til orqa, portlovchi-sirg'lauvchi.

E. Til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi.

51. Ёʁʁvyz fe'li qaysi dialektida qo'llanadi va qanday fe'l shakli?

A. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli ko'plik shakli.

B. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik mayli jamlik shakli.

C. Toshkent dialekti, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon shakli.

D. Jizzax dialektida I shaxs aniqlik mayli, hozirgi kelasi zamon ko'plik shakli.

E. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon, ko'plik shakli.

52. Dialektal leksika deganda nimani tushunasiz?

A. Faqat muayyan shevaga xos bo'lgan so'zlar.

B. Bir guruh shevalarga xos bo'lgan so'zlar.

C. O'zbek adabiy tilida uchramaydigan so'zlar.

D. Biror shevaga xos bo'lgan barcha so'zlar yig'indisi.

E. Barcha shevalarda uchraydigan so'zlar.

53. Transliteratsiya nima?

A. Shevalarni yozib olishda qo'llanadigan yozuv tizimi.

B. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'girish.

C. Matnlarni qayta yozib chiqish.

D. Tovushlarni aniq belgilovchi harflar tizimi.

E. Talaffuz me'yorlarini belgilab beruvchi yozuv.

54. O'zbek shevalarida unlilar miqdori to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.

A. 7-8 ta.

B. 6-13 ta.

C. 5-13 ta.

D. 9-10 ta.

E. 6-12 ta.

55. -l r/lar affiksi qaysi lahjada hurmat ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

A. Shimoliy o'zbek shevalarida.

B. O'g'uz lahjasida.

C. Qipchoq lahjasida

D. O'rta o'zbek dialektida.

E. Qarluq lahjasida.

56. "H" undoshi qo'llanmaydigan shevani ko'rsating:

A. Toshkent.

B. Sayram.

C. Turkiston.

D. Xorazm.

E. Buxoro.

57. Assimilyatsiyaga uchragan tovushli soʻzni toping:

A. Məmləkət-məlməkət

B. Допръ-торръ

C. Dəptər-dəptərrь

D. Oʻgʻyl-oʻgʻlь

E. Дунйә-dуйнә

58. Oʻzbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

A. Samarqand.

B. Qipchoq.

C. Xorazm.

D. Buxoro.

E. Margʻilon.

59. Oʻzbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

A. Toshkent.

B. Oʻgʻuz.

C. Nayman.

D. Jaloyir.

E. Baxmal.

60. Fonematik transkripsiya nima ?

A. Konkret nutq tovushlarining talaffuzini aks ettiruvchi yozuv.

B. Tarixiy obidalar matni talaffuzini belgilovchi yozuv.

C. Fonemalarning talaffuzini aks ettiruvchi yozuv

D. Fonemalarni ifodalovchi yozuv.

E. Fonemalarni ajratuvchi belgi.

61. Unlilarning uchlamchi choʻzislgi qaysi dialektida yorqinros koʻrinadi?

A. Namangan shahar dialektida.

B. Namangan atrof shevalarida.

C. Oʻsh dialektida.

D. Andijon dialektida.

E. Fargʻona dialektida.

62. Tasdiq ifodalovchi "hava" soʻzi qaysi shevalarda uchraydi?

A. Sariosiyo shevasida.

B. Xorazm shevalarida.

C. Qarshi shevasida.

D. Forish shevasida.

E. Iqon shevasida.

63. Oorabuloq shevasi V.V.Reshetov tasnifi bo'yicha qaysi lahjaga kiradi?

- A. o'g'uz
- B. Qipchoq
- C. O'g'uz, qipchoq
- D. Shimoliy o'zbek
- E. Qarluq, o'g'uz.

64. So'z boshida "k" undoshi qaysi lahja shevalarida "g" undoshiga almashadi:

- A. Iqon shevasida
- B. Qorabuloq shevasida
- C. Xorazm shevalarida
- D. Forish shevasida
- E. Turkiston shevasida

65. "Shayboniy-o'zbek dialekti" deb nomlangan shevalar guruhi qaysi olimning tasnifida aks etgan?

- A. V.V.Reshetov
- B. K.K.Yudaxin
- C. G'.O.Yunusov
- D. A.K.Borovkov
- E. Y.D.Polivanov

66. "эйъмгылә" so'z shakli Toshkent shevasida:

- A. Faqat oyisini bildiradi va hurmat ma'nosini anglatadi
- B. Oyisi va singlisini bildiradi
- C. Oila a'zolarining barchasini bildiradi va hurmat ifodalaydi
- D. Otasi va onasini anglatadi va hurmat bildiradi.
- E. Otasi-onasi va qarindoshlarini bildiradi va hurmat ifodalaydi

67. So'z boshida "й" o'rnida "дж" ishlatadiganlar qaysi lahja vakillari?

- A. Qarluq, qipchoq
- B. O'g'uz, qipchoq
- C. O'g'uz
- D. Qipchoq
- E. Qarluq

68. Prof. Y.D.Polivanov va V.V. Reshetovlarning o'zbek shevalari tasnifida farqlanadigan asosiy atamalar qaysilar?

- A. Qarluq-chigil uyg'ur, chig'atoy
- B. Qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq
- C. Qipchoq, chig'atoy
- D. Chig'atoy, o'g'uz

E. Qipchoq, o'g'uz

69. "Diftong"ga berilgan aniq javobni belgilang.

A. Unlilarning cho'ziq talaffuzi

B. So'z boshida unlilar oldida artikulyatsiyasi yaqin bo'lgan unli va undoshlarning ortirilishi

C. So'z boshida unlilarning ikkilanishi.

D. So'z boshida unlidan oldin undoshlarning orttirilish.

E. So'z boshida unlining qisqa talaffuz qilinishi.

70. Lablangan unlilar qatorini toping.

A. ə, ʏ

B. a, y

C. y, и

D. o, y

E. a, ь.

71. Lablanmagan unlilar qatorini toping.

A. o, ə

B. o, ɵ

C. ʏ, и

D. o, y

E. a, ь

72. Shevalardagi hozirgi zamon davom fe'li hosil qiluvchi affikslar qatorini toping.

A. - дѣк, - дѣқ

B. - asan, - аджақ

C. - ɣp, - vɣt

D. - gənmən, - ьbmən

E. - aь, - əsь

73. Xorazm shevasida buyruq-istak maylining 1 shaxs ko'pligiga xos shaklni belgilang.

A. barайьq

B. bɣгьйly

C. baraь

D. borəйьk

E. bɣrsьn

74. Tovush mosligi mavjud bo'lmagan qatorni belgilang.

A. йег- джер

B. dedь - dədь

C. teptь - dəbtь

D. kel- gəl

Y. bor- ber

75. Qaysi tovush soʻz boshida qoʻllanmaydi?

- A. p
- B. f
- C. Ҳ
- D. sh
- E. l

**“O ‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI” FANIDAN O ‘QUV
AMALIYOTI
DASTURI**

"O 'zbek dialektologiyasi" kursi bo 'yicha standart talablarga ko 'ra sheva ateriallarini to 'plashni ko 'zlagan o 'quv amaliyoti o 'tkaziladi. Bu amaliyotdan maqsad talabalarning mayyan bir sheva vakili bilan jonli muloqotga kirishib, undan shu shevaga xos bo 'lgan xususiyatlarni yozib olish va shu orqali o 'zbek shevalari to 'g 'risidagi bilimni mukammallashtirishdir. Bunda har bir amaliyotga chiqqan talaba oldindan tayyorlab qo 'yilgan savollarga javob olish bilan birga, savol-javob jarayonida ma'lum bir voqeani, xalq og 'zaki ijodi namunalarini aytish jarayonida betakror (orginal) til faktlarini ilg 'ab olishga ko 'proq ahamiyat berishi lozim bo 'ladi. O 'quv amaliyotiga chiqishdan oldin, albatta, uning ilmiy rahbari talabalarni ham nazariy, ham amaliy jihatdan hamda zamonaviy texnika bilan qurollantirishi va tegishli maslahatlar berishi lozim bo 'ladi.

O 'quv amaliyotini amalga oshirish shakllari:

1 Ilmiy rahbar boshchiligida 12-13ta, yoki guruh talabalarining yalpi biron tuman yoki qishloqqa borib, o 'sha

joyning sheva vakillaridan material to 'plash. Amaliyotning bu turi dialektologik ekspeditsiya ham deyiladi. Iqtisod va sharoit taqozo qilsa, bu amaliyot samarali shakl hisoblanadi, chunki talabalarda bir-biridan o 'rganish imkonyati bo 'ladi. Bu amaliyot natijalariga ko 'ra talaba hisobot yozadi va u o 'rnatilgan tartiblarda guruh rahbari tomonidan baholanadi.

2. Ilmiy rahbarning ishlab chiqqan rejasi asosida talaba individual tarzda savolnomadagi vazifalarga o 'z shevasi yoki ilmiy rahbar belgilagan sheva bo 'yicha material to 'plab keladi va uni referat shakliga keltiradi. Bu referat rahbar tomonidan tekshirilib, o 'rnatilgan tartiblarda baholanadi.

O 'quv amaliyotiga talaba portativ magnitofon, imkoniyati bo 'lsa vidiokamera bilan chiqishi maqsadga muvofiqdir. Talaba dialektologik amaliyotga chiqishdan oldin quyidagi namunada dastur (lekin bu dastur ijodiy rivojlantirilishi va tegishlicha o 'zgartirilishi mumkin):

1. Shevasi o 'rganilayotgan aholining yashash joyi haqida umumiy ma'lumot, aholining milliy tarkibi, ularda o 'zbeklarning nisbiy miqdori, aholi punkti atrofidagi sheva vakillari, boshqa millat vakillari haqida ma'lumot.

2. Sheva vakillarining kasb-kori.

3. Shevaning o 'zbek shevalari tasnifidagi o 'rni.

4. Shevada **a, ɔ** unlilarining qo 'llanilishi.

5. Shevada kontrast juft unlilarining qayd qilinishi.

6. Singarmonizmning qaysi turi shevada qo 'llaniladi:

a) palatal singarmonizm saqlangan so 'z va grammatik shakllar

qatnashgan ikki jumla yozing; b) labial singarmonizm elementlarini saqlagan soʻz shakllaridan beshta misol yozing.

7. Birlamchi choʻziq unlilar saqlangan soʻzlarga beshta misol keltiring.

8. Ikkilamchi choʻziq unlilar yuz beradigan soʻzlarga ham beshta misol yozing.

9. Diftong unlilar bormi? Diftonglashishning qanday shakllari uchraydi?

10. Adabiy tildagi jarangsiz undoshlar shevada qaysi oʻrinlarda jaranglashadi? Misollar yozib, sharhlab bering.

11. Adabiy tildagi jarangli undoshlar shevada jarangsizlanishiga ham misollar keltiring.

12. Adabiy tilda soʻz boshida qatnashadigan undoshlar shevada qaysi undoshlar bilan almashishi mumkin? (masalan, doppъ – toʻppъ).

13. **H** undoshi talaffuzda bormi? U qaysi oʻrinlarda oʻzining adabiy tildagi mavqeini saqlab qoladi? Misollar keltiring.

14. **H** undoshi talaffuzda yoʻq boʻlsa, uning adabiy tildagi oʻrni qanday toʻldiriladi? Misollar yozing.

15. Adabiy tildagi **F** undoshi shevalarda qanday variantlarga ega boʻladi? Misollar yozing.

16. **B** undoshi **v** va **p** ga oʻtishi mumkinmi? Misollar yozing.

17. **L** undoshining soʻz boshida qoʻllanishiga misollar keltiring.

18. Umlaut hodisasiga (ɔt - ətə) misol keltiring.

19. Sheva "й"lovchi shevami yoki "дж"lovchimi? So 'z boshida "й" yoki "дж" qatnashgan o 'nta misol yozing.

20. Qo 'shma so 'zlarda fonetik o 'zgarishlar yuz beradimi? Masalan, *bu yerda "borda"*, beshta misol yozing, keltiring va fonetik o 'zgarishlarni izohlang.

21. So 'z boshida, o 'rtasida va oxirida tovush orttirilishiga misollar keltiring. Masalan: *ayvon – həйвн, uzum – йүзүм* v.b.

22. So 'z urg 'usining turli turkumlardagi so 'zlar bo 'g 'inlariga tushushiga misol keltiring.

23. Shevada o 'zidan katta notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

- ayollarga;
- erkaklarga.

24. O 'zidan kichik notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

- singillarga;
- ukalarga.

25. O 'z ota-onasini, qarindosh-urug 'larini nima deb chaqiradi:

- onasini;
- otasini;
- onaning ukasi va akasini;
- otaning ukasi va akasini;
- onaning opasi va singlisini;
- otaning opasi va singlisini;
- onaning otasi va onasini;

-otaning otasi va onasini;

-opa-singillarning farzandlari bir-birlarini;

-aka-ukalarning farzandlari bir-birlarini.

26. Opasining erini nima deb chaqiradi?

27. Akasining qaylig 'ini nima deb chaqiradi?

28. Qaynota, qaynona kelinini nima deb chaqqradi?

29. Yangi kelin qayinegachi, qayni va qayni singillariga ism qo 'yadimi? Qanday ismlar? Misollar yozing.

30. Non yopish jarayonida qo 'laniladigan predmet va jarayon nomlari.

31. Ovqat pishirishda qo 'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.

32. Ovqat nomlari.

33. Kunda bezovta qiladigan hashoratlarning nomi.

34. Gazandalarning nomi.

35. Qushlar, parrandalar va ular mahsuloti.

36. Mevali va mevasiz daraxtlarning nomi.

37. Sabzavot nomlari.

38. Poliz mahsulotlari nomi.

39. Sheva vakillari kasb-kori bilan bog 'liq bo 'lgan 20 so 'zni yozing va izohlab bering.

40. Ko 'plik shaklini ifoda qiluvchi affikslar va ularning variantlari. Ko 'plik affiksining hurmat ma'nosida qo 'llanishi haqida ham ma'lumot bering.

41. Erkalash - kichraytirish affikslari.

42. Kelishik qo 'shimchalari:

-qaratqich:

-tushum:

-jo 'nalish:

-o 'rin-payt:

-chiqish:

Bu kelishiklarning ayrimlari bo 'lmasa unga izoh bering va shevaning o 'ziga xos turlanishidagi fonetik o 'zgarishlarga izoh bering.

43. O 'tgan zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (5 ta shakl).

44. Hozirgi zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (2 ta shakl).

45. Kelasi zamon fe'llari tuslanishiga misolar yozing (3 ta shakl).

46. Fe'llarning funksional shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing:

-ravishdosh;

-sifatdosh;

-harakat nomi.

47. Adabiy tilda uchramaydigan va adabiy tildan kuchli fonetik o 'zgarishga uchragan so 'z yasovchi affikslarni keltiring.

48. Shevaga xos bo 'lgan yana qanday faktlarni qayd qilgan bo 'lardingiz?

49. Bu savolnoma- dasturga xalq og 'zaki ijodidan 2 ta matn: 1 she'riy matn (kamida 10 qator) va 1 nasriy matn ilova qilish lozim (hajmi kamida 3 sahifa).

Baholash

Amaliyot topshiriqlarining 1- 48 savollariga to 'g 'ri javoblarning har biri 2 ball bilan baholanadi, 49-topshiriqning to 'g 'ri bajarilishi maksimal bali 4 baldir.

"O 'zbek dialektologiyasi" fanidan mustaqil ishlar uchun adabiyotlar²

Абдуллаев Ф. Кыпчакский говор узбекского языка. АКД.Т.,1957.

Абдуллаев Ф. А. Чўзиқ унлилар табиати тўғрисидаги // ЎТАМ. 3. Т.,1959.

Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. Т.,1960.

Абдуллаев Ф. А. Фонетика Хорезмских говоров. Т., 1962.

Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. Т., Фан, 1978.

Абдуллаев Н. Фонетические особенности узбекских говоров Северо-Западного Афганистана. АКД.Т.,1982.

Алиев А. Уйчинский говор узбекского языка. АКД.Т.,1960.

Алиев А. Наманган диалекти лексикасидан кузатишлар // Ўзбек шевалари лексикаси.Т.,Фан, 1966.

Алиев А. Наманган гуруҳ шевалари // ЎТА. 5-сон.Т., 1969.

Алиева А. Наманганская группа говоров узбекского языка. АДД. Т.,1975.

Алиев А.Ю., Назаров К.Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. Т., 1976.

Алиев А.Ю., Ўзбек диалектологиясидан материаллар. Т. 1974.

Алмаматов Т. Вспомогательные глаголы в узбекских народных говорах. АКД.Т.,1978.

Алмуродов Х. Морфология узбекских говоров Низовья Сурхандарьи (имя и глагол). АКД.Т.,1982.

Атамирзаева С. Звуковой состав наманганского говора узбекского языка. АКД. Л., 1963.

---

² Adabiyotlar va ularning mualliflari asliga ko 'ra yozildi.

Афзалов Ш. Паркентский говор узбекского языка. АКД.Т., 1953.

Бабаниязов Х. Фонетико-морфологические особенности кипчакских говоров Хорезма. АКД.Т., 1966

Бегалиев.М. Қ. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси лексикаси.Т., Iqtisod-Moliya, 2007.

Боровков А. К. Вопросы классификации узбекских говоров. Известия АН . 5. Т., 1953.

Бўронов М. Қорапалпоғистондаги ўзбек шеваларининг лексикасидан.//Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги масалалари.Т,1972.

Буранов М. Термины животноводства в узбекских говорах Каракалпакий. АКД.Т.,1972.

Валиев М. Найманский говор узбекского языка. АКД.С,1963.

Гафурова Н. С. Ниязбашинский говор узбекского языка. АКД.Т,1962.

Гулямов Г. Морфология Ташкентского говора. АКД. М, 1954.

Гулямов Х. Джизакский говор узбекского языка. АКД.Т,1954.

Гулямов Я.Г. Грамматика Ташкентского говора. Т, 1968.

Джураев Б. Дж. Шахрисабзский говор узбекского языка. АКД. М, 1959.

Джураев Б. Шахрисабзский говор узбекского языка. Т, 1964.

Джураев А. Б. Морфология узбекских говоров верхней Кашкадарьи и в ареальном освещении. АКД. М,1986

Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари лексикаси // Ўзбек шевалари лексикаси.Т, Фан, 1966.160-292-бетлар

Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. АДД. М,1991. 38 с.

- Джурабоев А. Названия свадебных церемоний в узб. языка (на материале андижанской группа говоров). АКД.Т, 1971. 23 с.
- Джураева Х. Фонетика-морфологические и лексические особенности узбекских говоров, носящих этнические название «турк - калтатай» АКД.Т.,1975.
- Данияров Х. Бахмальский говор узбекского языка. АКД.М,1955.
- Данияров Х. Восточно-кыпчакские говоры и их участие в развитии узбекского литературного языка. АДД. Т, 1977.
- Джуманазаров Ю. Морфологические особенности Хазараспского говора узбекского языка. АКД.Т,1961,
- Жуманазаров Ю. Ўзбек тилининг жанубий Хоразм (ўғуз) диалектининг синтактик тузилиши. Т, Фан. 1976.
- Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари.Т,1963.
- Зуфаров С. Сайрамский говор узбекского языка. АКД.Т,1966.
- Ибрагимов Ю.М. Жанубий Орол бўйи шевалари тадқиқи, Т.. 2000.
- Ибрагимов Ю. Морфология Ходжелийско-Кунградских говоров узбекского языка. АКД.Т,1974.
- Ибрагимова З.Ю. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари қишлоқ хўжалиги лексикасининг лингогеографик тадқиқи, НДА, 2009
- Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. Кулоллик, тандирчилик ва шувоғчиликка оид. АДД.Т.,1956.
- Иброгимов С. Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах Ферганских говоров). Т.,1961.
- Иброҳимов С.И. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. Т, 1967.
- Ишаев А. Фонетические особенности Мангытского говора узбекского языка. АКД. Т, 1962.
- Ишаев А. Манғит шеваси фонетикасидан материаллар //Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. IV. Т, 1962.
- Ишаев Аҳмад. Шевалар луғатиға киритиладиган сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988 йил. 2-сон.37-42-бетлар.
- Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси.Т.,Фан, 1990.
- Йўлдошев Т. Тожикистондаги ўзбек шевалари морфологияси. Т,Фан,1986.
- Кудратов Т. Переходные говоры узбекского языка. АКД.Т, 1968.
- Мадрахимов А. Исследование по лексике огузкого наречия узбекского языка. АДД.Т,1978.
- Маматкулов А. Узбекский джекающий говор Шерабадского района (фонетика и морфология). АКД. Т,1961.

- Маматов А. Андижанский говор узбекского языка. АКД.Т,1967.
- Мирзаев М. Бухарская группа говоров узбекского языка. АКД.Т,1965,
- Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. Т, Фан, 1969.
- Мирзаев Н. Этнографическая лексика узбекского языка (на материалах узбекских говоров Кашкадаринской области). АКД. 1971.
- Мирсагатов Т.Киркский говор узбекского языка. АКД.Т,1954.
- Муродова Н. Навоий вилояти ўзбек шевалари лексикаси // ЎТА.Т,2000. 5-сони.
- Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. Т.,Фан, 2005.
- Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари морфологияси. Т,Фан, 1983.
- Мухамеджанов К. Туркестанский говор узбекского языка. АКД.Т,1970.
- Мухамеджанов К. Ареальное исследование узбекских говоров южного Казахстана. АДД. Т.,1988.
- Набиева Д. А. Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг инвариант-вариант муносабати. НДА, 1998.
- Назаров К. Притяжательные аффиксы в узбекских народных говорах. АКД.Т.,1963.
- Назаров К. Шимолий Ўзбек шевалари ҳақида // Ўзбек филологияси масалалари. Т, 1970.
- Назаров К, Ғуломов Ё. Ўзбек диалектологияси. Т, Университет, 1993.
- Носиров Ш. Ём шевасининг баъзи бир морфологик хусусиятлари // Тилшунослик масалалари.Т,1960.
- Носиров Ш. Қўқон шевасининг баъзи бир лексик хусусиятлари // Ўзбек шевалари лексикаси.Т,Фан,1966
- Носиров Ш. Кокандский говор узбекского языка. АКД.Т,1965.
- Поливанов Е. Д. Звуковой состав ташкентского диалекта. Т., 1922.
- Поливанов Е.Д. Введение и изучение узбекского языка. Вып.1. Т, 1925.
- Поливанов Е. Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Т, 1933.

- Поливанов Е. Д. Казак-найманский говор узбекского языка. Известия АН СССР. 1. М, 1933.
- Ражабов Н. Карнабский говор узбекского языка. АКД.Самарқанд, 1959.
- Ражабов Н. Ўзбек тилида феъл шаклларининг алмашилиб кўлланилиши. Т, 1991.
- Ражабов Н. Ўзбек шевашуноси. Т, Ўқитувчи, 1996.
- Рахимов С. Лексика узбекских говоров Сурхандарьинской области. АКД.Т, 1974.
- Рахимов Р. Сурхондарё ўзбек шеваларининг таснифи масаласи // ЎТА.Т, 1985.
- Рахимов Р. Сурхондарё ўзбек шевалари луғати. Денов, 1993.
- Решетов В. В. О диалектной основе узбекского литературного языка. Вопросы языкознания. I, М, 1955.
- Решетов В.В. Кураминские говоры Ташкентской области. Фонетическая и морфологическая система. АДД. Академия наук УзССР. Т, 1952.
- Решетов В.В. Маргиланский говор узбекского языка. АКД.Т, 1940.
- Решетов В. В. Ўзбек шеваларининг классификацияси // УТА. Т, 1966.
- Решетов В.В. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Т, Ўқитувчи, 1978.
- Саидова М. Наманган шеваларидаги кариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили. АКД. Т, 1995.
- Садыков Т. Лексика говоров Ташкентской области. АКД.Т, 1968.
- Тулаков С. Наманган шаҳар шеваси лексикасидан материаллар // Ўзбек шевалари лексикаси. Т, Фан, 1966.
- Тошкент область ўзбек шевалари. Т. 1976.
- Туляков С. Морфологические особенности Наманганского говора узбекского языка. АКД.Т, 1965.
- Туракулов А. Лексика Кокандской группы говоров. АКД.Т, 1971
- Тургунов А. Фонетическая структура баликчинской группы говоров узбекского языка. АКД.Т., 1969.
- Тургунов Т. Западноферганские говоры узбекского языка. АКД. Т, 1968.
- Турапова М. Ш. Порядок членов предложения в узбекских говорах (по материалам карлукско-уйгурской группы говоров) АКД.Т, 1972.

- Туропова М. Ўзбек шевалари синтаксиси. Т, Фан, 1984.
- Тўйчибоев Б., Ширинов С, Қашқирли Қ. Туганмас бойликлар булоғи. Т, Ўқитувчи, 1991.
- Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Т, 2004.
- Ҳасанов Б. Исследование узбекских говоров типа тюрк-барлас. АКД.Т,1980.
- Хамраев Х. Основные фонетические особенности кашкадарьинских говоров узбекского языка. АКД,Т,1973.
- Хусаинова З. Ономазиологическое исследование названий свадебных обрядов в узбекском языке (на материале). АКД.Т,1984.
- Шарипов О. Папский говор узбекского языка. АКД.Т,1962.
- Шарипов Х. Узбекские говоры южной Киргизии. АКД.Т,1967.
- Шамсуддинов И. Каракульский говор узбекского языка. АКД.Т, 1966.
- Шералиев Э. Лексика узбекских говоров северо-восточного Таджикистана. АКД. Т, 1974.
- Шерматов А. Каршинский говор узбекского языка. АКД.Т,1960.
- Шерматов А. Қуйи Қашқадарё Ўзбек шевалари. Т, 1972.
- Шерматов А. Ўзбек халқ шеваларидан материаллар.Т,1975.
- Шерматов А. Проблемы исторического развития и современного функционирования узбекских диалектов (на материале узбекских диалектов Нижней Кашкадарьи. АДД. Т,1978.
- Шерматов А. Қашқадарё областидаги ўзбек халқ шевалари.Т,Фан,1978.
- Шерматов А. Лингвистик география нима? Т, Фан, 1980.
- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Т,1962.
- Шоабдурахмонов Ш. Ш. Ўзбек тилининг диалектологик атласи. ЎТА, 3.Т, 1969.
- Шоабдурахмонов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. Т, Фан,1983.
- Шоиноятова М. Падежи в узбекских говорах. АКД.Т,1973.
- Усмонов К. Форме настоящего времени глагола в говорах узбекского языка.АКД.Т..1967.
- Фарманов И.Ошский говор узбекского языка. АКД.Т,1960
- Эгамов В. Ўзбек тилининг Ғаллаорол шевалари. Самарқанд. 1970.

Юлдашев Т. Узбекские говоры южного Таджикистана. АКД. Т, 1968.

Юлдашев А. Морфологические особенности манкентского говора узбекского языка. АКД. Т, 1981.

Ўзбек шевалари морфологияси. Т, 1984.

Ўзбек шевалари лексикаси. Т, Фан, 1966.

Ўзбек шевалари лексикаси. Т, Фан, 1991.

Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 1-қисм. Т, 1957.

Ўзбек диалектологиясидан материаллар. 2-қисм. Т, 1960.

Ўринбоев Б, Жўраев Х. Ўзбек тили турк-калтатой шевасининг грамматик хусусиятлари. Т, Фан, 1985.

Ғози Олим Юнусов. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба. Т, 1936.

Ғуломов Х. Ўзбек тилининг Жиззах шеваси // ЎДМ. I. Т, 1957.